

PODRÓŻE CYSTERSÓW ORAZ IDEA, ORGANIZACJA I PROMOCJA SZLAKU CYSTERSKIEGO W POLSCE

Sięgając do najstarszych zapisów na temat kształtowania się monastycyzmu europejskiego zauważymy z łatwością, że jednym z elementów zachowań mnichów w pierwszym okresie było przemieszczanie się – podróżowanie celem szukania mistrza duchowego, nauki u niego lub znalezienia miejsca spokojnej kontemplacji pozwalającej na zbliżenie do Boga. W źródłach i historiografii zjawisko to określa się jako *peregrinatio monastica*. Owo podróżowanie mnichów, oprócz czysto pragmatycznych celów, bardzo ściśle było związane z duchowością. Wiązało się z oddaleniem mnicha od własnego środowiska i odrzucenia wszelkich ustabilizowanych form życia klasztornego. Reprezentantami tej formy byli m.in. wędrujący eremici, mnisi przemieszczający się od mistrza do mistrza, czy podróżujący od klasztoru do klasztoru dla ćwiczenia pobożności. Zdaniem wielu było ono jednak przeszkodą w kontakcie z Bogiem.

Odnosnie różnych kategorii mnichów w VI wieku, m.in. nawiązując do Kasjana i św. Hieronima, krytycznie wypowiedział się św. Benedykt z Nursji w pierwszym rozdziale swojej Reguły „*O rodzajach mnichów*”. Stwierdził, że wśród mnichów istnieją cztery rodzaje: dobrzy mnisi, tzn. cenobici i anachoreci, oraz jego zdaniem gorsi, czyli arabaici i girowadzy. Wśród czterech grup za najwartościowszą uznał cenobitów, czyli tych, którzy *żyją w klasztorze, bojując pod opatem i Regułą*. Omawiając krótko poszczególne grupy, o girowagach napisał: [...] *oni przez całe życie wędrują po wszystkich prowincjach, goszcząc przez trzy lub cztery dni w rozmaitych klasztorach. Wiecznie się włóczą, nigdy się nie usatkwiają, służą własnym zachciankom i ponętom obżarstwa, pod każdym względem gorsi od sarabitów* (Holzherr, s. 51 i 56-57). Niezależnie od oceny św. Benedykta wiemy, że girowadzy byli „wędrownymi mnichami”, których „pseudoćwiczeniem” duchowym miała być wędrowka. Oprócz girowagów, istniał też monastycyzm wędrowny działający z czystych pobudek religijnych. Do mnichów tego typu należeli m.in. „posłańcy wiary” albo asceci, którzy nie chcieli być znani i pielgrzymowali dla poszukiwania wewnętrznego spokoju (m.in. Holzherr 1988, s. 51-57). Z podróżowaniem była też związana *peregrinatio ascetica* (w źródłach od VI-IX wieku) polegająca na odwiedzaniu znanych miejsc

świętych, ośrodków kultu, np. wędrówki do Ziemi Świętej (od III w.), odwiedzenie Grobu Chrystusa w Jerozolimie, „grobu” św. Jakuba w Composteli udział w chrystianizacji obszarów nieobjętych wiarą chrześcijańską, czyli prowadzenie misji – mnich kaznodzieja (np. św. Wojciech, św. Brunon) (Strzelczyk 1997, 2007; Wyrwa 2007a, b; w ww dalsza literatura).

Zjawisko tego typu „pielgrzymowania”, krytykowane przez mistrzów duchowości, stopniowo wygasa od ok. XII wieku (Witkowska 1974, s. 36-40 i nn; Witkowska 1995a s. 11 i nn; Pawłowska 2007, s. 32-37; Wyrwa 2007a, b). Nie rozwijając tego problemu dokładniej możemy stwierdzić, że jednym z elementów życia monastycznego w najwcześniejszym okresie rozwoju monastycyzmu była specyficzna forma życia niektórych z nich oparta na „podroży”.

Zupełnie inne zasady w postrzeganiu życia monastycznego zaproponował w VI wieku wspomniany św. Benedykt z Nursji. Dążył on do stworzenia nowego modelu życia mnichów dla Kościoła i z Kościołem. W Prologu swojej Reguły przedstawił główne założenia ideowe, stwierdzając: (...) *już pora abyśmy ze snu powstałi. Otw[orzyli] oczy na przebóstwiający światło (...) [i] uważnymi uszami słucha[li] głosu Bożego, który codziennie woła i nas upomina.* Zasady wytyczone przez Benedykta, które opierały się na niezwerbalizowanym dosłownie w Regule hasła *ora et labora* (wypływa to z treści całej reguły i jej układu merytorycznego) stały się na długie stulecia podstawową wykładnią życia wspólnot mniszych. Dynamizm życia, zmieniające się poglądy na otaczający świat i przemiany w życiu Kościoła były przyczyną odchodzenia w różnych okresach i w różnej formie od zasad nakazanych przez Benedykta (patrz m.in. Kanior 2002). Jedna z zasad wskazanych przez Benedykta, tj. życie we wspólnocie pod rządami opata – ojca danej wspólnoty, generalnie nie zmieniała się przez stulecia. Bardzo ściśle wiązała się ona ze *stabilitas* (stałość) – *stabilitas monastica; stabilitas loci*, tzn. ze zobowiązaniem (ślubowaniem) mnicha, przyjętego do danej wspólnoty, do wytrwania w powołaniu i przynależności przez całe życie do jednej wspólnoty lokalnej, którą na pewien czas można było opuścić tylko za zgodą przełożonych danego klasztoru (Lanczkowski 2003, s. 146). Uwagi odnoszące się do podróżowania, zawarł Benedykt w rozdziale L, LI i LXVII Reguły (Holzherr 1988, s. 187-188, 231). Według jego wskazań mnisi benedyktyńscy mogli się przemieszczać tylko w szczególnych potrzebach, m.in. ze względu na prace z dala od klasztoru, czy w celu załatwienia jakiejś sprawy dla wspólnoty itp. Każda podróż mnicha była jednak obwarowana określonymi nakazami, których podstawowym, niezależnie od miejsca przebywania, była potrzeba modlitwy w nakazanym czasie. Od tego nie mogło być odstępstwa. Tylko w niektórych przypadkach opat mógł udzielić dyspensy lub złagodzić wymagania (Holzherr 1988, s. 187-188, 231).

Zakon cystersów ideowo i genetycznie wywodzi się z benedyktynów. Powstał w końcu XI wieku (w 1098 r.), jako jego nowa gałąź.

W *Exordium Parvum* czyli najbardziej rozpowszechnionym dokumencie narracyjnym będącym *listem pierwszych cystersów do wszystkich swoich następców* (EP, s. 19-34; Kostrzański (*Exordium Cistercii*), s. 235-243 (*Exordium Parvum*); Documents Primitifs 1989, s. 25-530) uważanym za jedno z najważniejszych źródeł cysterskich, opisujących początek zakonu zapisano, że celem podania *szerszej prawdy o tym [...] jak zgodnie ze świętymi kanonami i na jak wielkim autorytecie oparł się początek klasztoru i jacy ludzie i kiedy stali u jego kolebki oraz jaki był ich sposób życia [...], aby następcy nasi pokochali to miejsce i wytrwale zachowywali w nim Świętą Regułę, której przestrzeganie dzięki łasce Bożej myśmy tylko zapoczątkowali, aby modlili się za nami, którzyśmy niezmordowanie znosili ciężar upalnego dnia oraz aby mozolili się (pracowali) aż do ostatniego tchnienia idąc ciasną drogą wskazaną przez Regułę [Regułę św. Benedykta], dopóki po zrzućeniu brzemienia ciała nie znajdą spoczynku w wiecznej szczęśliwości*” (EP Prolog, s. 19). Początki zakonu cystersów, wiązały się z wewnętrzną reformą życia benedyktyńskiego, tzn. ze zmianami duchowości zakonnej. Rozpoczęły się one w klasztorze benedyktyńskim w Molesmes, gdzie w końcu lat dziewięćdziesiątych XI wieku trwała burzliwa dyskusja na ten temat. Brak zgodności poglądów zaowocował podziałem wspólnoty na dwie grupy. Jedna grupa postanowiła kontynuować aktualne zasady życia benedyktyńskiego, a druga powzięła decyzję o odejściu od obowiązujących ówczesnie, a zreformowanych w IX wieku, które daleko „odeszły” od pierwotnych założeń Reguły św. Benedykta z VI wieku, do nowej wspólnoty, której duchowość *co do joty* będzie odpowiadała jej pierwotnym wskazaniom normatywnym.

Przedstawiciele grupy reformatorskiej pod przewodnictwem opata Roberta (zm. 1111), zgłosili się do Hugona, abpa Lyonu, ówczesnego legata Stolicy Apostolskiej z prośbą, aby apostolskim autorytetem poparł ich dążenia do ścisłego i doskonałego stosowania się do Reguły, która *dotychczas [w ich] klasztorze była zachowywana niedbale i opieszale*. Hugon, wysłuchawszy ich, stwierdził, że *na skutek pewnych przeszkód nie można tego przeprowadzić w wyżej wymienionym miejscu [tj. w Molesmes] [...], mając na uwadze [jednak] dobro obu stron, tzn. tych, którzy z tego klasztoru odchodzą oraz tych, którzy w nim pozostaną- uznaliśmy za korzystne dla Was [tj. Roberta i jego współbraci], abyście udali się na inne miejsce, które Wam wskaże wspinałomyślność Boża i abyście tam służyli Panu w sposób bardziej zbawienny i spokojny* (EP Rozdz. III s. 20). Opatowi Robertowi i braciom, którzy się u niego stawili, tj. Alberykowi, Odonowi, Janowi, Stefanowi, Letaldowi, Piotrowi, jak i innym, których zdecydują się oni przyjąć do własnego grona zgodnie z Regułą i za zgodą wszystkich, Hugon doradził

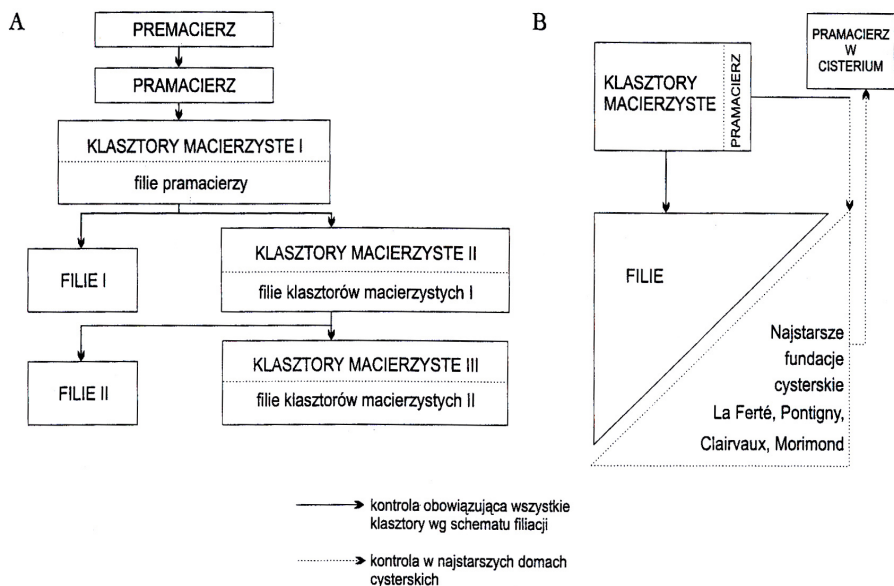
i nakazał, *aby nie odstępowali od podjętej decyzji i wytrwali w tym zamiarze* (EP Rozdz. III s. 20.).

Mając przyzwolenie arcybiskupa, w 1098 roku grupa dwudziestu jeden mnichów *uda[ła] się na miejsce samotne nazwane Cîteaux, położone w diecezji Châlon*. Jak zapisano w *Exordium Parvum*, miejsce to *było schronieniem dla dzikich zwierząt [...] niedostępne dla ludzi z powodu gęsto rosnących drzew i ciernistych zarośli [...], zdając sobie sprawę z małej wartości tego miejsca dla ludzi świeckich i z jego niedostępności, uznali je tym bardziej za odpowiednie dla prowadzenia tam życia zakonnego wedle ideału, jaki sobie wytworzyli i dla urzeczywistnienia którego tamże zawędrowali. Toteż po uzyskaniu aprobaty biskupa Châlon oraz zgody właściciela (...) terenu*, na którym się osiedlili, tzn. Raynalda, kuzyna św. Roberta, poddanego Odonu księcia Burgundii, zaczęli wznosić z drewna siedzibę klasztorną (EP Rozdz. IV s. 21). Tak zaczęła się ponad 900-letnia historia zakonu.

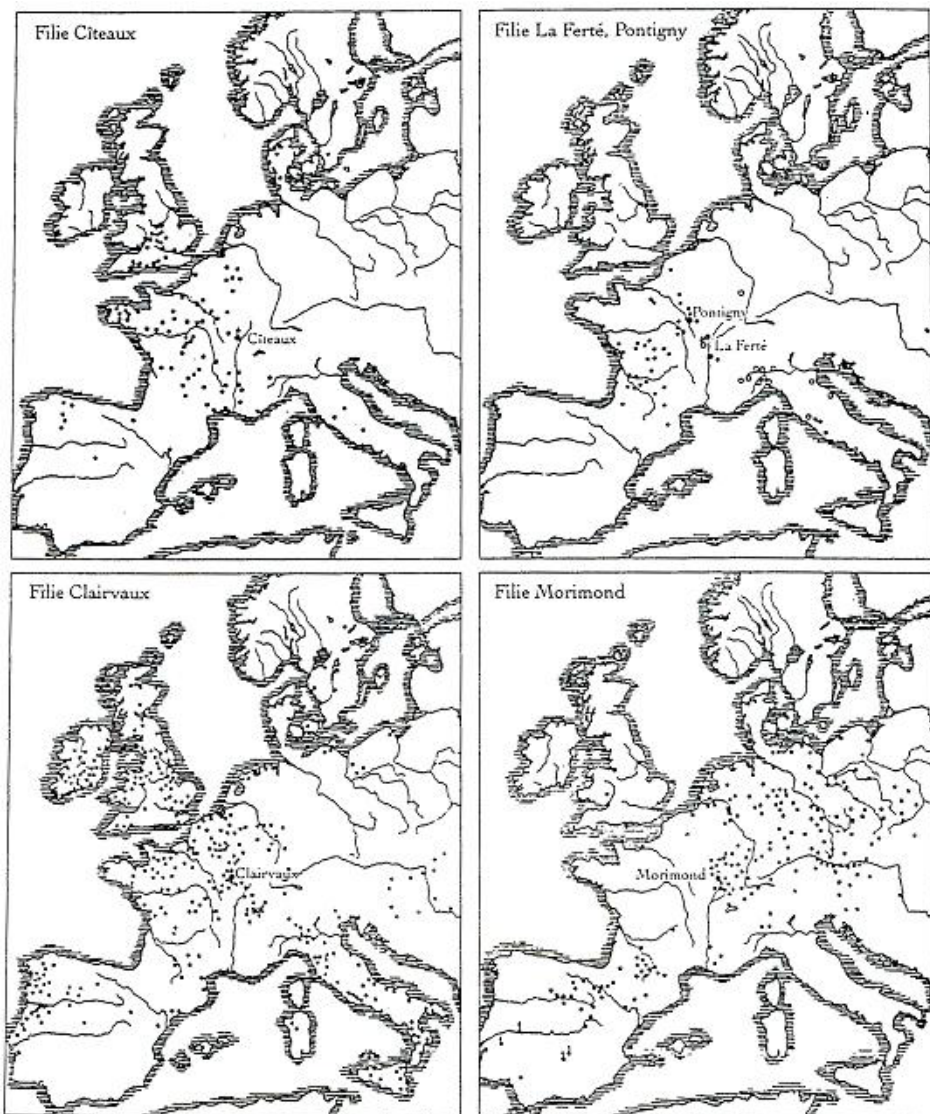
Z fragmentów cytowanych dokumentów wynika, że u podstaw powołania nowego klasztoru i zakonu legł exodus, tj. wyjście z benedyktyńskiego klasztoru z Molesmes do Nowego Klasztoru, jak w pierwszych latach nazywano siedzibę „zbuntowanych mnichów”. Była to więc, niezależnie od wszystkich spraw związanych z załatwianiem formalności organizacyjno-prawnych, m.in. u arcybiskupa Hugona czy biskupa w Châlons, pierwsza symboliczna wręcz podróż – przejście drogi z Molesmes do Cîteaux. Była to też „podróż” ku nowej, bardziej rygorystycznej duchowości monastycznej. Opierała się ona na idei ewangelicznego ubóstwa, będąc wówczas bezpośrednim ucieleśnieniem modelu struktur organizacyjnych reformowanego Kościoła i wzorem dla odradzania życia religijnego w duchu reformy gregoriańskiej, z którą cystersi od początku byli integralnie związani. Niektórzy historycy określili ich jako posłuszne oręże do realizacji konkretnych planów politycznych i społecznych papieżstwa, a jednocześnie jako inspiratorów jego polityki (patrz m.in. Manteuffel 1955, s. 36-41 i n; Wyrwa 1998b, 1999a). Uzupełnieniem Reguły św. Benedykta w życiu zakonu i klasztorów cysterskich były wewnętrzne przepisy zakonne (konstytucje zakonne), określone najpierw w *Exordium Parvum*, a następnie w kolejnych wersjach *Charta Charitatis* i uzupełnionych przez *Instituta generalis capituli apud Cistercium* (Documents Primitifs 1989). W dokumentach tych zostały określone ramy organizacyjne i podstawy duchowości zgodnej z obserwacją zakonu. Na przestrzeni dziejów podlegały one jednak różnym zmianom i modyfikacjom, czego odzwierciedleniem są uchwały Kapituły Generalnej od XII do XVIII wieku, wydane przez J.M. Caniveza (Canivez 1933-1941, passim). Obrazują one przemiany w zakonie i jego dostosowywanie się do aktualnych warunków i potrzeb społecznych od średniowiecza po czasy współczesne.

A. ROZPRZESTRZENIANIE KLASZTORÓW CYSTERSKICH I PODRÓŻE MNICHÓW

Pierwsi zakonnicy, którzy wyszli z Robertem z Molesmes osadzili się w Cîteaux, które stało się pramacierzą zakonu cystersów, a jego pierwsze filie: La Ferté (1113), Pontigny (1114), Clairvaux i Morimond (1115), ze względu na starszeństwo zostały uznane za protoopactwa zakonu (ryc. 1). One też w wyniku filiacji bezpośrednich i pośrednich dały początek wszystkim klasztorom średniowiecznej Europy (ryc. 1, 2, 3), (Romanò 1999; Peugniez 2001; Pfister 1998; Die Zisterzienser 1998; patrz też Wyrwa 1992, 1999 a).

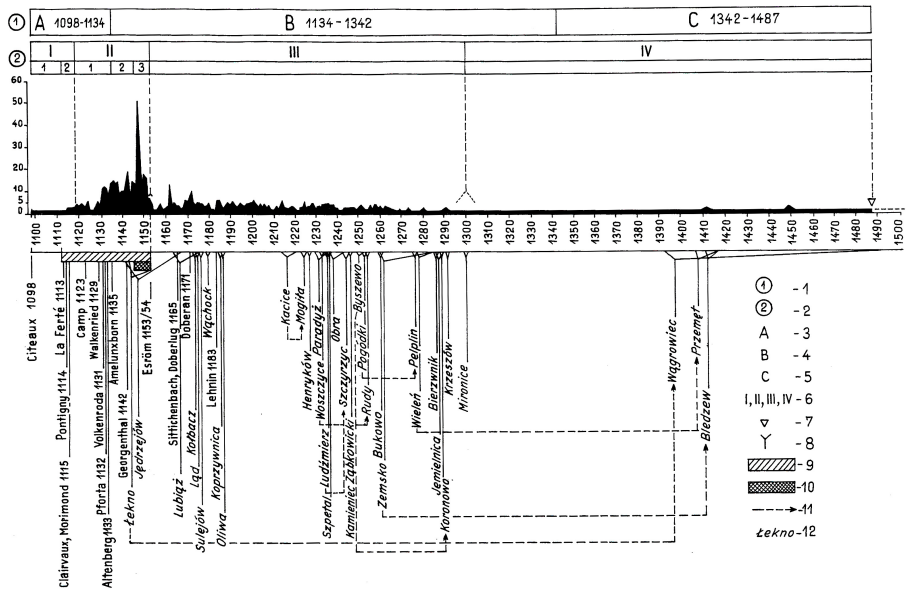
Ryc. 1. Zasady powiązań filiacyjnych oraz podległości i wzajemnej kontroli (wizytacji) w zakonie cystersów, oprac. A.M. Wyrwa, rys. L. Fijał
 A – ogólne zasady filiacji i kontroli w zakonie,
 B – zasady kontroli w najstarszych klasztorach cysterskich,

Ryc. 2. Terytoria objęte filiacjami Cîteaux, La Ferté, Pontigny, Clairvaux i Morimond (oprac. A.M. Wyrwa według danych Meéra (1965), rys. L. Fijał)

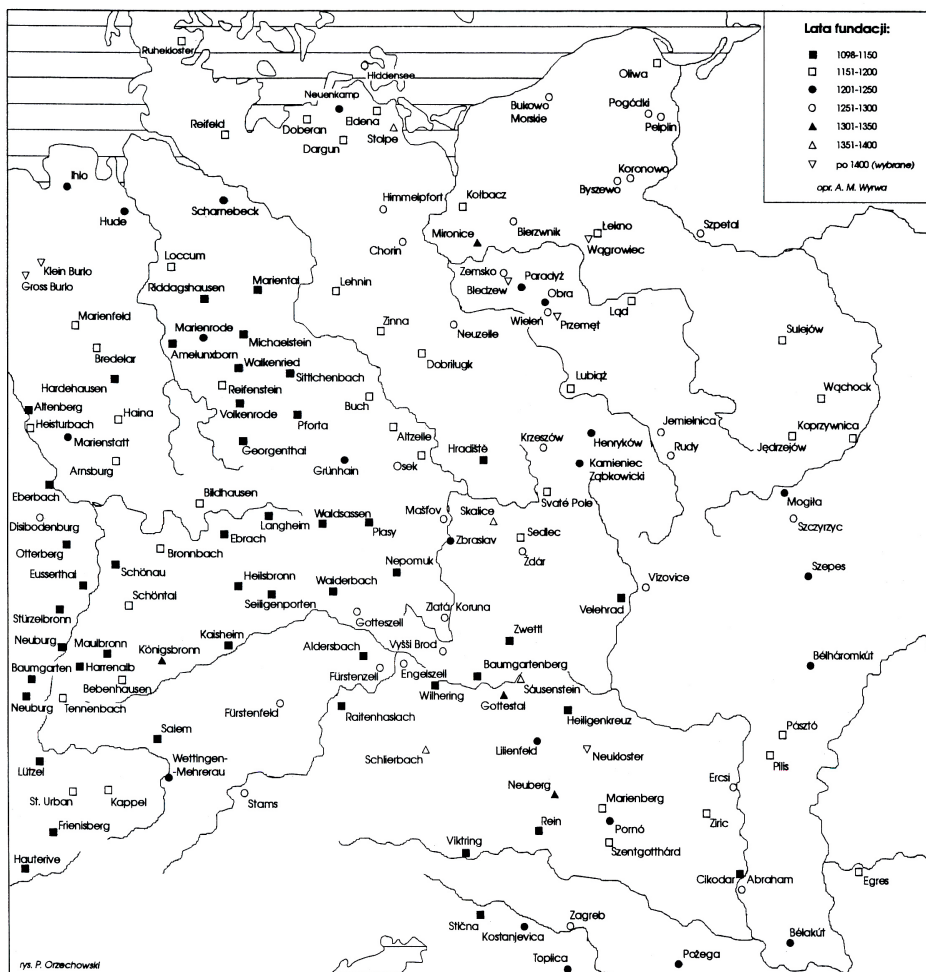
Od 1098 do 1120 roku ekspansją cystersów były objęte przede wszystkim tereny Francji, a od początku lat dwudziestych XII wieku pierwsze placówki tej wspólnoty zaczęły być lokowane na terytoriach ościennych, od 1123 roku

na terenie Niemiec, od 1129 na Wyspach Brytyjskich, od 1131 roku na terenie dzisiejszej Szwajcarii, od 1132 roku na obszarze obecnej Belgii i Hiszpanii, od 1135 roku w Austrii, od 1142 roku w Irlandii itd. Do około 1153 roku powstały ok. 343 klasztory (patrz Meér 1965; Williams 1990; Pfister 1998; Die Zisterzienser 1998; Romanò 1999; Peugniez 2001; patrz też Wyrwa 1992, 1999a). Największa dynamika fundacji przypada na lata 1145-1152/1153, czyli czasy panowania papieża Eugeniusza III (cystersa) i Bernarda z Clairvaux. Do końca XV wieku na terenie całej Europy funkcjonowało już ok. 730 klasztorów. Tak więc od 1098 roku do połowy XII wieku, czyli w przeciągu 54 lat, powstało ok. 47% wszystkich opactw fundowanych w średniowieczu, nie licząc klasztorów innych obserwancji, które przyjęły zasady duchowości cystersów i zostały inkorporowane do zakonu. Od ok. 1152/1153 roku nastąpiło osłabienie tego procesu w Europie zachodniej (ryc. 3). Poważnym ciosem dla popularności cystersów, jak się przyjmuje, był między innymi upadek drugiej krucjaty, do której nawoływał św. Bernard z Clairvaux oraz powstanie i ekspansja nowych zakonów, dominikanów i franciszkanów. Zmniejszone zainteresowanie cystersami w Europie Zachodniej, m.in. przez duże nasycenie tego obszaru przez różne klasztory, w tym cysterskie, od ok. 1153 roku zaowocowało ich wyjściem i rozprzestrzenianiem się na terenach Europy Północnej i Środkowej, tj. Danii, Norwegii, Szwecji, Czech, Węgier, oraz na obszarach zajmowanych przez Słowian połabskich i na ziemiach polskich. Do 1153 roku obszar ekspansji cysterskiej oparł się na linii dochodzącej na zachód do Łaby. Cała strefa dzisiejszych Niemiec wschodnich i ziemie polskie były pozbawione fundacji cysterskich. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XII wieku owa „wolna strefa” została „przeskoczona”, albowiem kolejne klasztory tego zakonu powstałe na terytorium Niżu Europejskiego zostają lokowane właśnie w tym czasie na ziemiach polskich, przesuając na długie stulecia (do XVII/XVIII w.) granicę fundacji do linii Wisły (w XVII i XVIII w. kolejne klasztory lokowano na wschodnich terytoriach dawnej Rzeczypospolitej). Pierwszymi klasztorami, które „przeszły” linię Łaby były fundowane równoległe dwa klasztory na ziemiach polskich – Łekno w Wielkopolsce i Jędrzejów w Małopolsce (Wyrwa 1992, 1998 a, 1998 b, 1999). Dopiero po tym okresie (po 1153 r.) cały pozbawiony osadnictwa cysterskiego obszar między Łabą a Wisłą został zasiedlony intensywnie zakonnikami tej obserwancji (Meér 1965; Williams 1990; Wyrwa 1992).

Ryc. 3. Dynamika fundacji cysterskich w Europie do końca XV wieku bez klasztorów inkorporowanych, na tle klasztorów lokowanych na ziemiach polskich (wg danych L. Janauschka (1877) i autora), oprac. A.M. Wyrwa, rys. L. Fijał

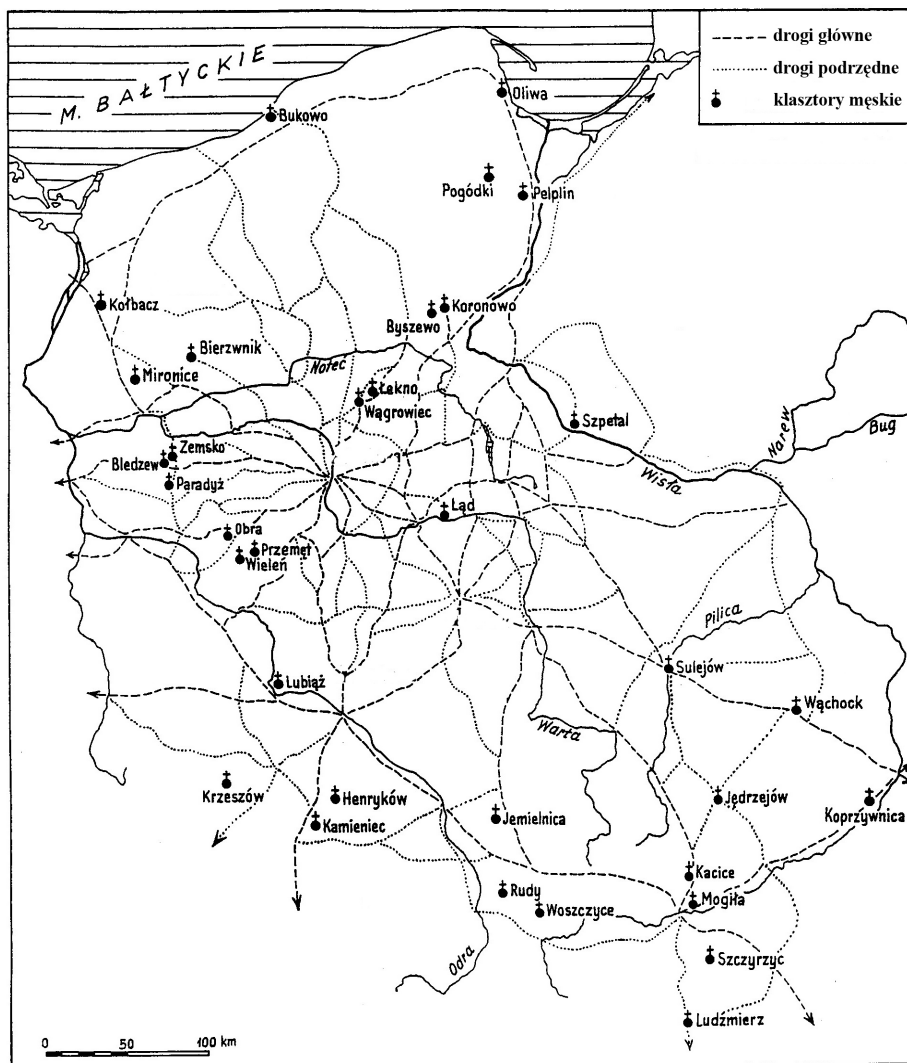
1. periodyzacja dziejów zakonu cystersów wg L. Janauschka
2. periodyzacja dziejów zakonu wg A.M. Wyrwy
3. A - okres początkowy,
4. B - złoty wiek,
5. C - okres schyłkowy
6. I, II, III, IV - główne etapy w dziejach zakonu
7. koniec fundacji w średniowieczu
8. ramy fundacji (proces fundacyjny) klasztorów cysterskich
9. okres działalności św. Bernarda z Clairvaux
10. rządy papieża Eugeniusza II (15 II 1145 - 8 VII 1153)
11. translokacje opactw cysterskich
12. klasztory lokowane na ziemiach polskich.

Ryc. 4. Klasztory cysterskie fundowane między Renem a Wisłą od XII do XV wieku (oprac. A.M. Wyrwa, rys. P. Orzechowski)

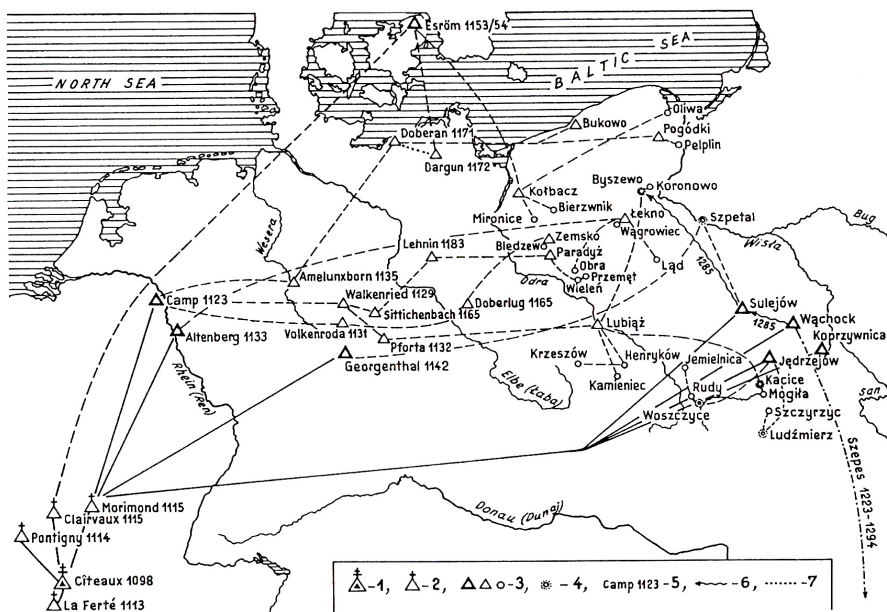
Na ziemiach polskich pierwsze klasztory powstają ok. 1153 roku. Według zasad obowiązujących w zakonie i zasad kanonicznych najstarszym opactwem jest Łęka (1143?-1153!), a następnie Jędrzejów, którego proces fundacyjny był realizowany równoległe do Łęka, zakończył się jednak później (1140?-1166/67). Od połowy XII do końca XIV wieku na ziemiach polskich powstało 26 opactw męskich, oprócz tego miało być fundowanych jeszcze przynajmniej pięć innych klasztorów (Kazimierz na Górnym Śląsku 1198-1201, Przemęt w Wielkopolsce

1210, Woszczyce ok. 1238, w Prusach fundacja bpa Chrystiana ok. 1242-1243, nad Notecią w dobrach Andrzeja Zaremby - ok. 1285), nie zostały one jednak zrealizowane (Monasticon 1999).

Ryc. 5. Klasztory cysterskie linii męskiej na ziemiach polskich fundowane od XII do pocz. XIV wieku na tle lądowej sieci komunikacyjno-handlowej (oprac. A.M. Wyrwa, rys. L. Fijał)

Klasztory lokowano we wszystkich dzielnicach średniowiecznej Polski w: Wielkopolsce (6), Małopolsce (6), na Śląsku (6) i Pomorzu (Pomorze Zachodnie, Nowa Marchia (4), Wschodnie (2)), na Kujawach (1) i ziemi dobrzyńskiej (1). Były one bezpośrednimi i pośrednimi filiami opactwa w Morimond i pośrednimi Clairvaux (ryc. 2, 6). Niektóre opactwa podlegały translokalizacji. Po fundacjach średniowiecznych nowe opactwa powstały dopiero w czasach nowożytnych, czyli w XVII-XVIII wieku, na wschodnich terytoriach Rzeczypospolitej, tj. Wistycze (1670-1675), Olizarowy Staw (1704-1711), Kimbarówka (1711-1775) (patrz Monasticon 1999).

Ryc. 6. Powiązania filijacyjne polskich klasztorów cysterskich linii męskiej (oprac. A.M. Wyrwa, rys. L. Fijał): 1- pramacierz, 2 – protoopactwa (domy macierzyste I), 3 – klasztory cysterskie – filie I, II, III i nn stopnia, 4 – klasztory istniejące okresowo (translokowane), 5 – daty fundacji, 6 – przeniesienia konwentu, 7 – inne zależności filijacyjne

W wyniku kasat w XVI wieku przestały istnieć klasztory na Pomorzu Zachodnim i w Nowej Marchii, a w XIX wieku w Wielkopolsce, na Śląsku, w Małopolsce, na Pomorzu Wschodnim i wschodnich terytoriach Rzeczypospolitej. Przetrwały tylko opactwa (przejściowo denominowane do przeoratów)

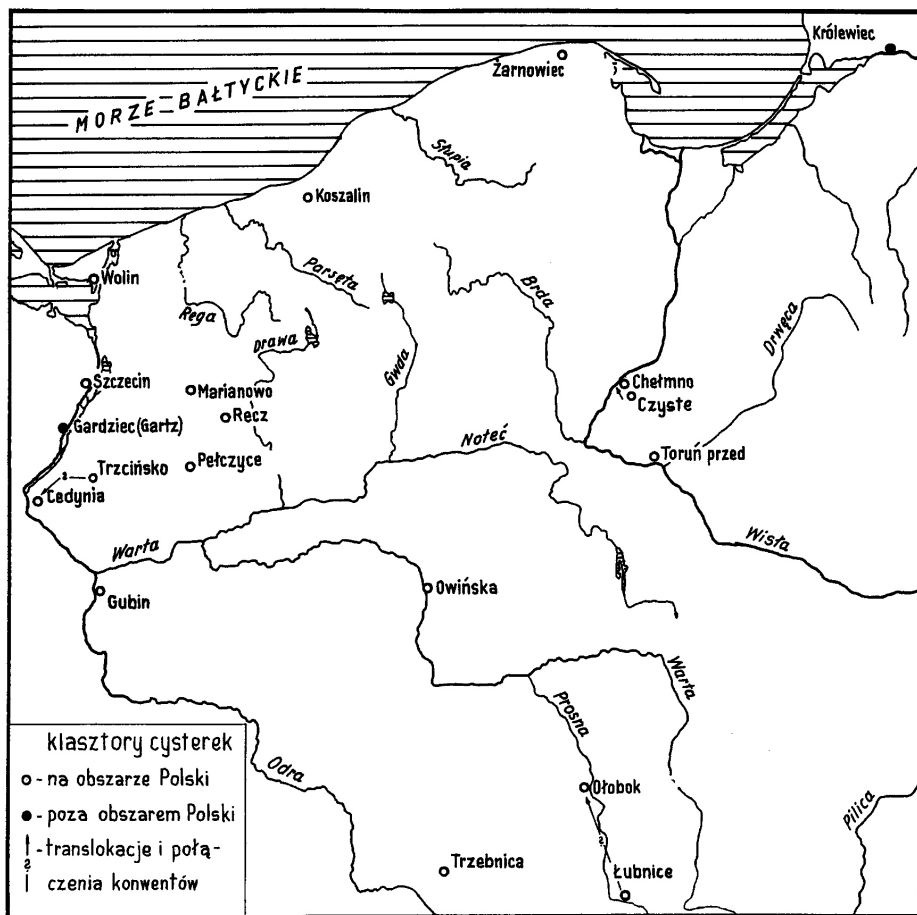
w Mogile i Szczyrzycu (Gach 1999). Po II wojnie światowej dzięki nim została wznowiona działalność cystersów na ziemiach polskich i rozbudowana polska sieć klasztorna (Wyrwa 1999b, 2007c).

W 1580 roku utworzono polską prowincję cystersów (bez potwierdzenia papieskiego), po kasatach w 1950 roku, wskrzeszono ją na nowo i erygowano w 1964 roku, a w 1987 roku jej istnienie potwierdził papież Jan Paweł II (Wyrwa 2007c). W ramach Polskiej Kongregacji Cystersów pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej Świata na ziemiach polskich funkcjonują obecnie cztery opactwa (Jędrzejów, Mogiła, Szczyrzyc, Wąchock), trzy przeoraty (Henryków, Kraków Mogiła Szklane Domy i Oliwa) i kilka rezydencji (w tym Sulejów, Jodłownik, Trybsz, Czarna Góra, Argo w USA). Niezależnie od działalności duszpasterskiej, rekolekcji i misji w Polsce zakonnicy prowadzą misje i placówki poza granicami naszego kraju, tj. w Czechach – Vyšší Brod, w klasztorze w Willow Spring, Argo w USA (filia Szczyrzycy) i w Norwegii w miejscowości Storfjord Gård, położonej na wyspie Vestvagoy, w archipelagu Lofotów (filia Jędrzejowa) (Banasiak 2007; Guzik 2007; Wyrwa 2007 c).

W 1998 roku w Prowincji Polskiej Cystersów w Polsce żyło 130 zakonników, w tym 104 księży. W kolejnych latach liczba ta była zbliżona; i tak według stanu z 1 października 2002 roku zakon liczył w Polsce 132 zakonników, następnie według danych z 1 stycznia 2005 roku było ich 140, w tym 93 księży, pozostałą część tworzyli bracia zakonnicy, klerycy i nowicjusze, z kolei pod koniec 2006 roku w ramach polskiej Kongregacji Cystersów żyło 137 zakonników (ojców, braci i oblatów), a według stanu z lipca 2007 roku – 129 zakonników (Wyrwa 2007 c).

Od XII wieku obok linii męskiej rozwijała się linia żeńska tego zakonu. Cysterki obejmowały kongregacje i klasztory inkorporowane do zakonu lub podległe jurysdykcji biskupów diecezjalnych. Pierwszy klasztor powstał w Tart we Francji (1120-1125). Zgromadzenia cysterek w szybkim tempie rozpowszechniły się na terenie całej Europy, znacznie przewyższając liczbę klasztorów męskich. Na ziemiach polskich pierwszym klasztorem żeńskim tej obserwacji był klasztor powstały na Śląsku w Trzebnicy (1202, inkorporowany do zakonu w 1218 roku). Łącznie na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej powstało 16 placówek, na Pomorzu Zachodnim (8-Cedynia, Koszalin, Marianowo, Pełczyce, Recz, Szczecin, Trzebińsko, później w Cedyni, Wolin), Pomorzu Gdańskim (1- Żarnowiec), w Wielkopolsce (2-Ołobok, Owińska), ziemi chełmińskiej (2- Chełmno, Toruń), ziemi wieluńskiej (1-Lubnice, połączone później z Ołobokiem) i jeden na wschodnich terenach Rzeczypospolitej (Kimbarówka). Pięć z nich to klasztory obediencji zakonnej (Trzebnica, Ołobok, Owińska, Żarnowiec, Kimbarówka),

a pozostałe obediencji biskupiej. W XVI wieku niektóre klasztory cysterskie przyjęły obserwancję benedyktyńską (Żarnowiec, Toruń, Chełmno). W XVI wieku skasowano klasztory na Pomorzu Zachodnim i Środkowym, a w XIX wieku na pozostałych terytoriach, w wyniku podobnych procesów jak w klasztorach męskich. Obecnie Polska Kongregacja Cystersów prowadzi starania, których celem jest przywrócenie zakonu cysterek w Polsce, przy pomocy klasztoru Regina Mundi w Éred na Węgrzech (patrz Cysterki 2004).

Ryc. 7. Klasztory cysterek na ziemiach polskich w średniowieczu (oprac. A.M. Wyrwa, rys. L. Fijał)

Patrząc na mapę Europy z zaznaczoną siecią klasztorów cysterskich (ryc. 2, 4, 6; Meér 1965) możemy stwierdzić jednoznacznie, że była to potężna „organizacja”, która przez duchowość i działania kulturowe, miała olbrzymi wpływ na kształtowanie oblicza kulturowego naszego kontynentu (Wyrwa 2005). Jej przedstawiciele, zgodnie z nakazami Reguły św. Benedykta i konstytucji zakonnych, musieli odbywać czasowo różne podróże lokalne i dalekosiężne.

Jak wynika ze znanych zapisów źródłowych, zgodnie z nakazami Reguły i przepisami wewnętrznymi, podróże cystersów były jednak dosyć ograniczone. Jedną z ważniejszych nakazanych podróży wiązała się z corocznym odwiedzaniem Cîteaux w dniu Podwyższenia Krzyża Świętego (tj. 14 września). Wtedy bowiem przedstawiciele wszystkich klasztorów zakonu (przede wszystkim opaci) mieli się spotykać na Kapitule Generalnej w Cîteaux w Burgundii, aby omawiać sprawy dotyczące zakonu i poszczególnych klasztorów (nowych fundacji, nieprzestrzegania zasad nakazanych przez zakon czy tym podobne). Odnośnie tej kwestii w Summa Charta Charitatis zapisano (...) *Opactwo w Cîteaux, Matka wszystkich, mądrze zarezerwowała sobie prerogatywę, że każdy opat musi ją zwizytować raz w roku o tym samym czasie, aby spotkać innych, zajmując się sprawami zakonu, wzmocnić pokój i zachować miłość (...)* (Kostrzański 1991, s. 229). Niezależnie od spotkań w Cîteaux, wszyscy opaci klasztorów macierzystych byli zobowiązani do wizytowania corocznie swoich macierzy, o czym w Charta Charitatis zapisano (...) *każdy opat będzie wizytował opactwa założone przez swój klasztor z ojcowską troskliwością przynajmniej raz w roku. Kiedykolwiek Opat Syn odwiedzi Opactwo Matkę otrzyma należny szacunek jaki przystoi opatowi* (Kostrzański 1991, s. 229). Natomiast odnośnie odwiedzin macierzy przez opata klasztoru filialnego w punkcie XXXIV dokumentu, zatytułowanym „Córka (filia) w ciągu roku winna raz odwiedzić klasztor macierzysty”, powiedziano, że *przez wzgląd na pokorę w swojej przeczności, uchwalili konwent Cistercium, [Cîteaux] aby przynajmniej raz w roku córka odwiedzała klasztor macierzysty (w osobie) swojego opata dla pożyteczności rzeczy* (Canivez I, s. 21; Wyrwa 1992, s. 28).

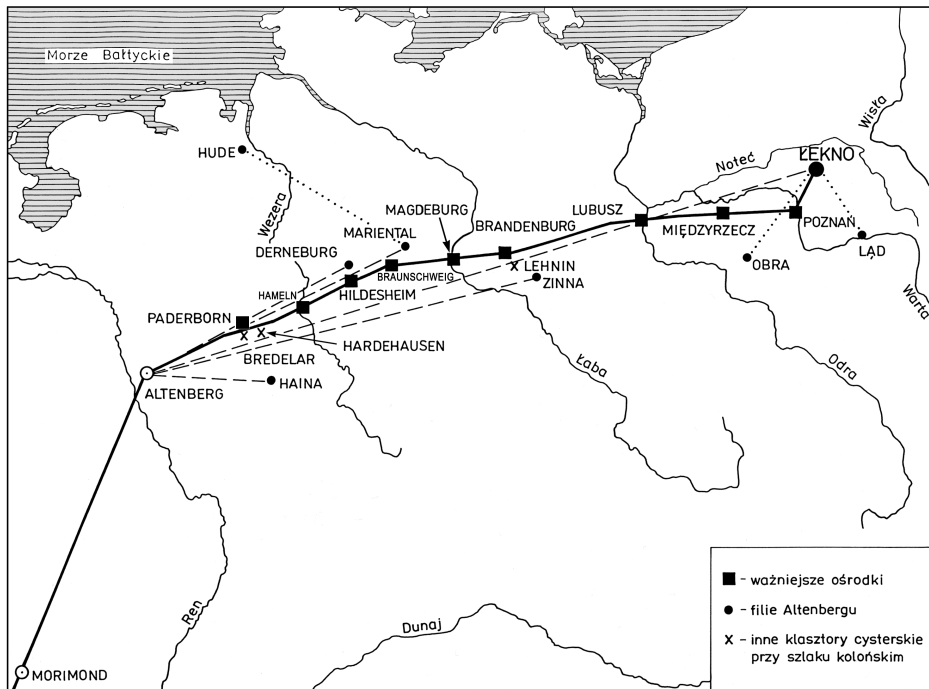
Opaci klasztorów macierzystych byli również zobowiązani do podróży dodatkowych, np. w wyniku śmierci lub rezygnacji z urzędu opackiego opat macierzy był zobowiązany do podróży do filii i uczestniczenia w wyborach nowego opata (Kostrzański 1991, s. 246). Zakonnicy wędrowali też do klasztorów innych filii, o czym Charta Charitatis mówi: (...) *każdy opat ustąpi swego miejsca wszędzie w swym klasztorze wizytującemu opatowi tak, żeby >>pismo było wypełnione<<. Jeżeli więc dwóch lub więcej opatów przybędzie, starszy z gości*

zajmie swe pierwsze miejsce (Kostrzański, s. 245; Przybył 2004, s. 57). Należy zwrócić uwagę na udział opatów i wybranych przez nich mnichów w życiu dworów biskupów, arcybiskupów, dworów królewskich, a także w obradach sejmu itd. Jeśli chodzi np. o pobyt opata cysterskiego na dworze królewskim, przykładem może być sytuacja z II połowy XIV wieku, kiedy to opat łekneński Herman był kapelanem i najbliższym zaufanym króla Kazimierza Wielkiego (Wyrwa, Miłosz 2006).

Cytowane zapisy normatywne są jasne i proste. Gdy weźmiemy pod uwagę odległości dzielące klasztory macierzyste i ich filie (ryc. 6) czy ich położenie w stosunku do Cîteaux, musimy stwierdzić, że każda z takich podróży była wielkim przedsięwzięciem logistycznym i organizacyjnym. Uwzględniając choćby klasztory na ziemiach polskich, np. wielkopolskie Łekno będące filią Altenbergu położonego pod Kolonią czy małopolski Jędrzejów będący filią Morimondy, bez trudu zauważymy, że było to bezwzględnie wielkie przedsięwzięcie. Jak wynika z zapisów w uchwałach Kapituły Generalnej, nie wszyscy przedstawiciele stawiali się corocznie na spotkania w Cîteaux, nie wszyscy też opaci klasztorów macierzystych wizytowali zgodnie z nakazami filie. Dosyć spektakularnym przykładem tej ostatniej kwestii jest sprawa podległości klasztoru w Dargun (założony w 1172 r.), będącego filiacją Esröm. W wyniku odległości między nimi utrudniającej wizytację zmieniono podległość filiacyjną podporządkowując, w 1209 roku Dargun klasztorowi w Doberanie. Mając na względzie odległości poszczególnych klasztorów od Cîteaux w XII wieku, Kapituła Generalna zarządziła, że opaci klasztorów położonych w znacznej (peryferyjnej) odległości od pramacierzy zostają zwolnieni od corocznego przybywania do Cîteaux. Po raz pierwszy wspomina o tym uchwała Kapituły z 1184 roku (Canivez I, s. 95, 1184/1; Galar 2005, s. 241). W 1241 roku statuty zobowiązują opatów z takich terenów do uczestniczenia w Kapitulce co trzy lata (Canivez II, s. 39, 1241/39; Galar 2005, s. 241). W 1195 roku przywilej taki otrzymały opactwa z Pomorza Zachodniego, które zostały tym nadaniem zrównane z klasztorami z ziem polskich (Canivez I, s. 191, 1195/64; Galar 2005, s. 241). Natomiast od 1229 roku zezwolono opatom z ziem polskich na uczestniczenie w Kapitulce co cztery lata (Canivez II, s. 82 1229/41; Galar 2005, s. 241). Udział w Kapitulce był obowiązkiem opatów. Nieprzebranie tej zasady było traktowane jako poważne wykroczenie obłożone upomnieniem lub karami zakonnymi – postem czy zakazem siadania w stalli opackiej aż do następnego udziału w Kapitulce (Canivez I, s. 61, 1153/13; Galar 2005, s. 241). W podróży do Cîteaux opaci z towarzyszącą świtą zatrzymywali się w klasztorach cysterskich, w folwarkach będących na ich trasie, gdzie znajdowali gościnę – nocleg i pożywienie. Ze względu na obciążenia opactw, przez które

przewijali się opaci różnych klasztorów, celem nieobciążania owych „postojów” zbyt dużymi kosztami Kapituła zaleciła, aby opatowi towarzyszył jeden konwers lub sługa świecki i dwa konie. W 1182 roku zezwolono na prowadzenie trzech koni (Canivez I, s. 89, 1182/2; Galar 2005, s. 243). Podróżni byli narażeni na wiele trudności – napady, rabunki¹, a niekiedy również na nieprzychylność współbraci z klasztorów odwiedzających na trasie podróży (Galar 2005, s. 244). Miejscami postojów były też gospody i najprawdopodobniej kwatery prywatne. Podróże opackie obwarowano dodatkowymi przepisami, według których podróżujący byli zobowiązani do przestrzegania postów i absencji od potraw mięsnych. Wspominają o tym dokumenty, na mocy których niektórzy opaci otrzymali zwolnienia wspomnianych wymagań. Na przykład w dokumencie z 1398 roku zapisano, że opat klasztoru w Rudach na Śląsku otrzymał zwolnienie z takiego zakazu na czas pobytu w domach możnowładczych (Wolnik 2002, s. 532; Wyrwa 2004, s. 79). Podobne zezwolenie 19 września 1414 roku w Bolonii otrzymał od [anty]papieża Jana XXIII opat Mikołaj wraz z sześcioma towarzyszami ze śląskiego klasztoru w Henrykowie na czas podróży w sprawach zakonnych (Wolnik 2002, s. 254; Wyrwa 2004, s. 79). Z podobną prośbą wystąpił do papieża w 1400 roku opat klasztoru lubiąskiego Piotr I (Wyrwa 2004, s. 79). Przykładów jest znacznie więcej. Podróże należało odbywać konno (nie w powozach). Każdy wyjazd wiązał się z dużymi kosztami dotyczącymi aprowizacji oraz różnych opłat, np. przy przejściach granicznych, za przewozy przez rzeki (patrz Galar 2005, s. 245 – tu dalsza lit.). Ze względu na brak dokładnych źródeł trudno zrekonstruować dokładne trasy podróży poszczególnych opatów. Na podstawie przesłanek pośrednich możemy wnosić, że część mogła wędrować „szlakami” powiązań filiacyjnych (m.in. do Altenbergu, Pforty, Morimond, Clairvaux) najdogodniejszymi drogami łączącymi poszczególne opactwa. Znacomity cystersolog niemiecki zajmujący się dziejami klasztorów śląskich H. Grüger twierdził, że opaci opactw położonych na Śląsku wędrowali w kierunku gór Harzu, następnie przez Turyngię, Hesję, Nadrenię, Palatynat, przez Górną Lotaryngię do Burgundii (Grüger 1978, s. 192; patrz też Galar 2005, s. 247-248 i nn). Natomiast Maciej Przybył, zastanawiając się nad kierunkami podróży cystersów łekneńskich i z innych klasztorów wielkopolskich, biorąc pod uwagę najważniejsze szlaki komunikacyjno-handlowe, wytyczył przypuszczalną drogę przez Międzyrzecz, Lehnin, Hildesheim, Altenberg do Cîteaux (ryc. 8).

1 Kwestie dotyczące rabunku odnoszą się m.in. do dwóch opatów z ziem polskich, tj. opata z klasztoru w Wąchocku, który w 1214 roku w drodze powrotnej z Rzymu został okradziony; w 1321 roku opaci Wąchocka i Sulejowa zostali napadnięci i obrabowani z 32 grzywien złota zebranego na świętopietrze w Królestwie Polskim przez arcybiskupa gnieźnieńskiego i biskupa kujawskiego (za: Galar 2005, s. 246)

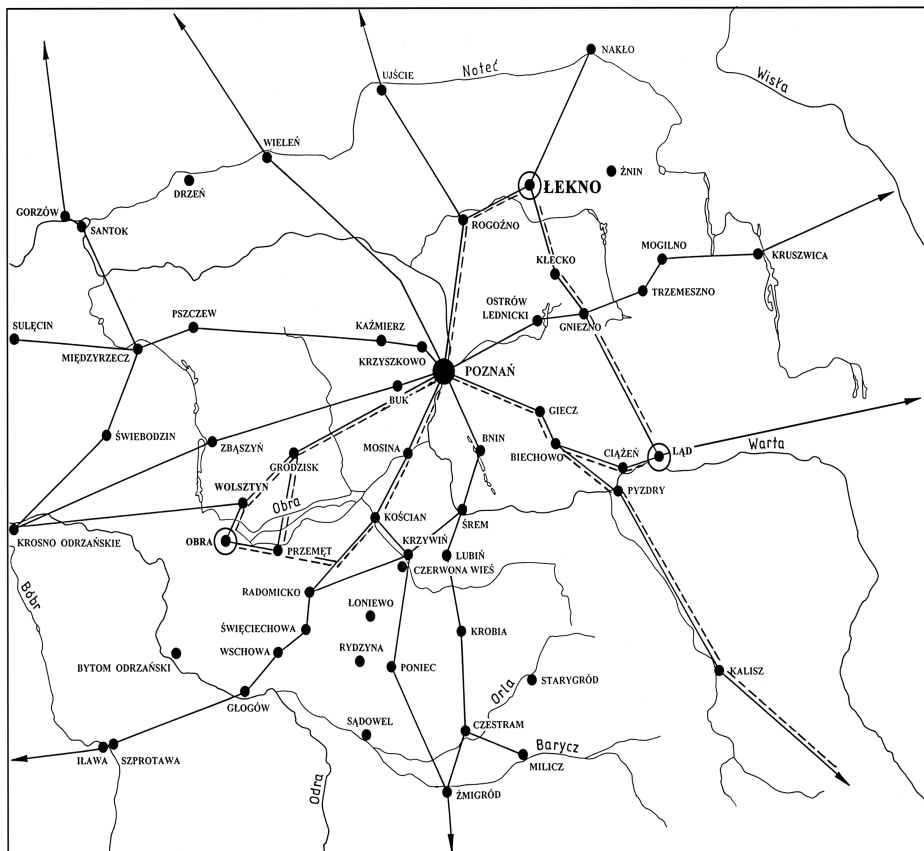

Ryc. 8. Szlak z Łekna do Altenbergu na tle powiązań filiacyjnych tego opactwa (według M. Przybyła (2004, ryc. 1), rys. J. Kędelska)

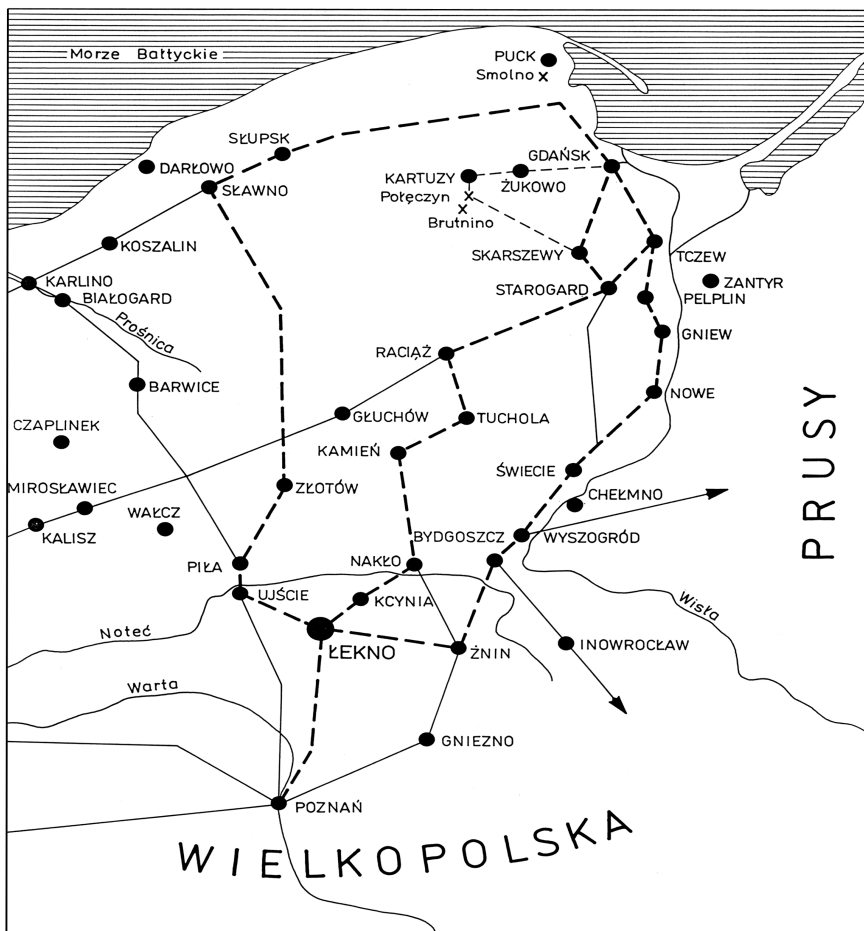
Każda z tych propozycji ma realne uzasadnienie. Od wariantów mogły być jednak różne odstępstwa. Ze względu na enigmatyczność lub całkowite milczenie źródeł trudno określić i zrekonstruować w wiarygodny sposób rzeczywiste trasy poszczególnych podróży. Mimo owych trudności jest pewne, że opaci z ziem polskich udawali się co pewien czas w bardzo daleką, jak na owe czasy, podróż. Trasa ich wędrówki z ziem polskich do Cîteaux wynosiła od 1500 do 2000 km i jak się szacuje trwała ok. 70 dni wraz z czterodniowym pobytom w Cîteaux (Galar 2005, s. 248).

Jak wspominaliśmy mimo uciążliwości, wyprawy takie miały wielkie znaczenie kulturowe. Nie ulega wątpliwości, choć mamy niewiele bezpośrednich informacji na ten temat, z podróży opaci przywozili nie tylko doświadczenia, ale również wiele nowinek technicznych, m.in. związanych z gospodarką rolną, w tym prawdopodobnie różnego rodzaju sadzonki (Kujawa-Pawelczyk 1995; Dobosz, Wyrwa 1999). Niezależnie od owych dalekosiężnych podróży, ze względów organizacyjnych i gospodarczych przedstawiciele różnych klasztorów musieli się przemieszczać na trasach lokalnych. Wiązało się to z wizytacjami

opactw siostrzanych na ziemiach polskich (takich jak Obra, Łąd, Wieleń-Przemęt, Henryków, Krzeszów, Kamieniec Ząbkowicki, Rudy, Jemielnica, Mogiła itd.) oraz prowadzonymi przez nich graniami (folwarkami) położonymi z dala od klasztorów macierzystych (np. cystersi z Łekna i Łądu mieli swe dobra na Pomorzu Wschodnim, lubiąscy w Wielkopolsce).

Ryc. 9. Poznański węzeł szlaków komunikacyjnych w XIII wieku rys. J. Kędelska (według M. Przybyła 2004, ryc. 2)

Ryc. 10. Pomorskie szlaki komunikacyjne według K. Ślaskiego z uzupełnieniami M. Przybyła, rys. J. Kędełska (za Przybył 2004, ryc. 3)

Podróże poszczególnych przedstawicieli klasztorów, tj. opata, mnichów czy konwersów wiązały się też z ich działalnością handlowo-gospodarczą: wymianą lub sprzedażą towarów na funkcjonujących w rejonach klasztorów jarmarkach i targach czy dowozem mięsa lub żywca do należących do klasztoru jatek mięsnych. Były to najczęściej podróże niezbyt dalekie, ale bardzo ważne ze względu na gospodarkę klasztoru. O takich sytuacjach mówi m. in. ustawa Kapituły Generalnej z 1134 roku, gdzie zapisano: (...) *życie zmusza nas [cystersów] do wysyłania naszych braci po kupno koniecznych towarów [na jarmarki] (...) jesteśmy zgodni, że nie wolno na tychże jarmarkach niczego sprzedawać. Lecz*

ponieważ zdarza się, że gdzieś sprzedajemy nasze towary, winniśmy wystrzegać się haniebnych transakcji towarami, które powtórnie musimy wystawiać na sprzedaż, ani nie powinniśmy przyjmować innej zapłaty poza złotem, srebrem lub monetami, albo takimi towarami, które są dla nas, zgodnie z regułą, niezbędne do życia w klasztorze. Postanowiliśmy także, aby pod żadnym pozorem nasze towary przeznaczone do sprzedaży nie były przewożone za morze. Nie wolno także udawać się na targ lub jarmark oddalony o ponad 3 dni drogi lub nie więcej niż 4. Z jednego opactwa w celach handlowych [może wyjeżdżać] dwóch spośród mnichów lub konwersów (Dobosz, Wyrwa 1999, s. 192-193 – tam dalsza lit.; patrz też Przybył 2004, s. 61). Znając więc położenie poszczególnych klasztorów i klucze ich dóbr zlokalizowane na różnych obszarach ziem polskich, z pewnym prawdopodobieństwem możemy wytyczyć trasy ich podróży. Analizując zagadnienie w kontekście klasztoru cysterskiego w Łeknie, mapę takich tras zaproponował Przybył (2004), ryc. 9, 10. Podobnie można uczynić w wypadku innych klasztorów. Nie wiemy dokładnie na ile są to rzeczywiste trasy wędrówek, ale są one bardzo prawdopodobne ze względu na ówczesny układ dróg.

W zakres tych zagadnień wchodzi też wszelkie podróże związane z działalnością budowlaną poszczególnych opactw, m.in. związane ze sprowadzeniem surowców do budowy, zaproszeniem strzech budowlanych oraz samą organizacją budowy (Wyrwa 2005b).

Inną działalnością cystersów na ziemiach polskich, która bezwzględnie wiązała się z podróżą była prowadzona w I połowie XIII wieku akcja chrystianizacyjna cystersów łekneńskich w Prusach (opat Gotfryd, mnich Filip i Chrystian); (Wyrwa 1995, 2002) czy w Inflantach (Elm 2002). Z innym typem podróży wiąże się też rozwijająca się od ok. połowy XIII wieku działalność duszpasterska cystersów, którzy w różnych kościołach parafialnych będących pod ich patronatem sprawowali posługę duszpasterską (na temat parafii cysterskich patrz m.in. Litak 2006; Flaga 1986; Flaga 1987). Oprócz tego z podróżami były związane wyjazdy cystersów na studia do Paryża i innych uniwersytetów położonych w różnych krajach. Cystersi z ziem polskich z bardzo różną częstotliwością udawali się na studia do Pragi, Lipska, Wiednia, Heidelbergu, Rostoku, Kolonii, Frankfurtu nad Odrą, Erfurtu i oczywiście Krakowa. Obszernie problem ten skomentował K. Kaczmarek (1999, 2002).

Takich i podobnych przyczyn, które zmuszały zakonników do podróży i przemieszczania się z miejsca na miejsce można by wymienić jeszcze kilka. Wszystkie były uzależnione od aktualnych, zmiennych w czasie potrzeb. Trzeba też zaznaczyć, że charakter tych podróży zmieniał się od średniowiecza do czasów nowożytnych. Dla ukazania wszystkich zjawisk związanych z omawianą

problematyką potrzebne są bardzo pogłębione studia. Zasygnalizowaliśmy tylko niektóre aspekty, nawiązując do wcześniejszych własnych rozważań i badań tylko kilku badaczy (Grüger 1978; Przybył 2004; Galar 2005), którzy jako jedni z nielicznych zajmowali się wybranymi problemami związanymi z tym zagadnieniem.

Nie znamy dokładnie intensywności i charakteru owych podróży oraz liczby osób biorących w nich udział. Najczęściej przemieszczali się opaci i osoby im towarzyszące, w tym konwersi – bracia świeccy, którzy m.in. byli zobowiązani do pracy na rzecz klasztoru. Istnieje więc potrzeba pełniejszego zgłębienia tego tematu. Niezależnie od tego bardzo ważna jest też kwestia na ile dla współczesnych dziedzictwo kulturowe pozostawione przez cystersów może być przedmiotem podróży do miejsc ich pierwotnego i obecnego bytowania.

B. SZLAK CYSTERSKI I JEGO IDEA

Przez ponad dziewięć wieków funkcjonowania, mimo różnych losów poszczególnych klasztorów i prowincji, zakon cystersów pozostawił po sobie bardzo wielkie bogactwo kulturowe – materialne i duchowe. Mimo że przez stulecia funkcjonowało wiele innych zakonów zarówno pierwotnie, jak i współcześnie, wielu postrzega cystersów jako szczególne zjawisko monastyczne, które w średniowiecznej i nowożytnej Europie ugruntowywało ramy organizacyjne i duchowe (Wyrwa 2005a). Ślady działalności cystersów są widoczne prawie we wszystkich krajach europejskich. Burzliwe losy wielu państw sprawiły jednak, że obecnie nie wszędzie „szarzy mnisi” zasiedlają pierwotne opactwa. Wszystkie jednak ich dawne klasztory i grangie (folwarki) zawsze jednak są z nimi poprawnie identyfikowane w przestrzeni kulturowej poszczególnych państw. Ruiny dawnych cysterskich opactw, a także istniejące do dziś klasztory przyciągają wielu okazałymi bryłami kościołów i klasztorów oraz zbiorami gromadzonymi przez wieki. Dla każdego turysty czy pątnika (wiele opactw jest sanktuariami) bardzo interesujące są różne elementy wystrojów architektonicznych i wyposażenia wewnątrz ich opactw – paramentów liturgicznych, obrazów, rzeźb, bibliotek itd. Dzieła zgromadzone w poszczególnych miejscach pozwalają w skondensowanej formie przyjrzeć się dokonaniom wielu pokoleń mnichów i wiernych, którzy w modlitwie i pracy pędzili w nich czas dla Boga i ludzi. Każdy kto posiada choćby odrobinę wiedzy historycznej i bogatą wrażliwość w każdym z klasztorów „przeniesienie się” w przeszłość i zagłębi się w życie ludzi minionych wieków oraz zapozna się z burzliwymi losami naszych

dziejów, które starają się „przemówić” za pośrednictwem przechowywanych dokumentów i różnego typu zabytków. W ciszy i spokoju może się tam wsłuchać w szept wieków, gdzie modlący się przez wieki mnisi czy odwiedzający poszczególne opactwa królowie, książęta, możni i wierni pozostawili duchowy ślad. Wszyscy oni szukali tam „drogi do Boga”. Mimo że świat się zmienił i bardzo wielu inaczej postrzega „zbawienny” charakter wiary, nie można przejść obojętnie obok tych opactw. W nich bowiem tkwią solidne korzenie naszej obecnej i przyszłej tożsamości kulturowej – pokoleń budowniczych, artystów, muzyków, teologów, ludzi bogobojnych, wąpiących, zbłąkanych czy szalbierców, którzy dla własnej korzyści niszczyli dorobek poszczególnych miejsc. Co prawda klasztory cysterskie nie są jedynymi miejscami o takim charakterze, jednak jednym z solidniejszych punktów cywilizacyjnego dorobku naszego kręgu kulturowego.

Mając na względzie duchowe i materialne dokonania zakonu na przestrzeni ponad dziewięciuset lat, w 1990 roku Rada Europy podjęła decyzję o utworzeniu szlaku turystycznego „Drogami Cystersów” w ramach międzynarodowego programu „Europejskich Dróg Kulturowych”.

Jednym z motywów jego powołania była 900 rocznica urodzin św. Bernarda z Clairvaux, mistyka i głównego duchowego twórcy zakonu cystersów, która przypadała w 1990 roku oraz 900 rocznica powstania zakonu cystersów, która miała miejsce w 1998 roku. Zaproponowana przez Radę Europy idea szlaku cysterskiego objęła programem różne części naszego kontynentu, w tym Polskę. Inauguracja programu nastąpiła w Polsce w 1990 roku. Przedstawiciele Rady Europy w porozumieniu z Ministerstwem Kultury i Sztuki od 15 do 21 września 1990 roku zorganizowali „ruchomą” konferencję związaną z inauguracją „Drogi Cystersów”. Uczestniczyli w niej przedstawiciele wielu ośrodków cysterskich z Polski i zagranicy, w tym z Francji, Hiszpanii, Niemiec, Węgier, Włoch itd. Plenarne posiedzenie wszystkich uczestników konferencji odbyło się 16-17 września w Sali Senackiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (ryc. 11). W czasie obrad każda z uczestniczących stron starała się zaprezentować dorobek kulturowy cystersów na swoich terytoriach. Po dyskusjach i wymianie poglądów powołano do życia „Szlak Kulturowy Drogami Cystersów” (Les itinéraires 1990; Wyrwa 1993). Goście zagraniczni uczestniczyli też w objęździe naukowym po śląskich, małopolskich i pomorskich klasztorach cysterskich.

Ryc. 11. Obrady w Sali Senackiej Uniwersytetu Jagiellońskiego 17. września 1990 roku, (fot. K. Świątłowski, ze zbiorów autora)

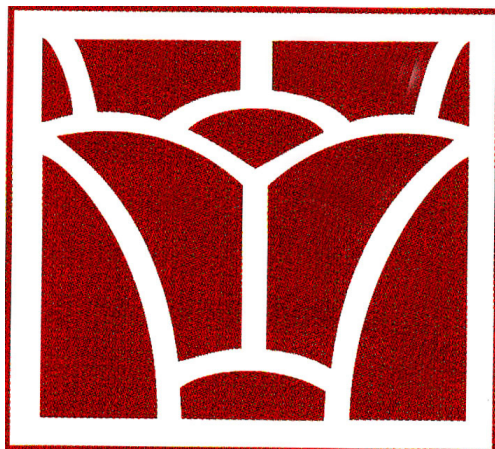
Ideą szlaku cysterskiego jest ukazanie wielowiekowej łączności kulturowej wszystkich krajów naszego kontynentu. Cystersi bowiem jak żadna inna wspólnota monastyczna (później odwzorowywana przez inne zakony), dzięki zasadzie wzajemnego podporządkowania, już w średniowieczu byli swoistego rodzaju organizacją, która pod wieloma względami wydaje się odpowiadać konstruowanej obecnie wspólnocie europejskiej (Wyrwa 2005 a); ryc. 1, 2, 6. Niezależnie od wzajemnej kontroli między poszczególnymi klasztorami (co służyło utrzymaniu dyscypliny klasztornej i spójności duchowej całego zakonu), taka organizacja przez wspomniane podróże pozwalała na szybką wymianę poglądów, przekazywanie informacji o zagrożeniach (np. najeździe Tatarów w XIII wieku na wschodnią Europę); (Staniszewski 2001) oraz doświadczeniach kulturowych (gospodarczych, artystycznych, naukowych, budowlanych), które często zaszczerpiano na własnym gruncie. Jak wynika z obecnych badań, tą drogą właśnie do wielu opactw w różnych czasach trafiały nowinki wypracowane na innych terytoriach. Mimo więc podróży niezbyt intensywnych, ograniczonych wieloma zakazami, „droga” cystersów często była drogą infiltracji i przenikania nowych idei kulturowych.

Szlak cysterski interpretowany dosłownie jest podróżowaniem i zwiedzaniem klasztorów cysterskich, natomiast w przenośni jest specyficzną wyprawą w poszukiwaniu duchowości cysterskiej. Jak zauważył Kazimierz Rogoziński (2002), bogactwo cysterskiego dziedzictwa, odpowiednio zaprezentowane, niesie przesłanie dla współczesnego człowieka, a jego atrakcyjność może być wykorzystana do rozwijania turystyki alternatywnej. Systematyczne przemierzanie szlaku cysterskiego będzie zapewne dla wielu osób spotkaniem z odległym światem. Nie jest to jednak tylko czasowy dystans dzielący nas od średniowiecza, które ukształtowało duchowość cysterską, ale refleksja nad przeszłością i odmiennością dzisiejszego życia. Niestety rzadko pozostaje ono w harmonii ze środowiskiem naturalnym, z którym cystersi byli związani tak silnie. Mamy nadzieję, że wędrowanie tym szlakiem nie tylko pogłębi wiedzę, ale ułatwi wędrówkę, która przy umiejętnym wejrzeniu w przeszłość pozwoli inaczej spojrzeć na współczesność i lepiej zaplanować przyszłość. Niech więc dzieła cystersów, oprócz doznań czysto estetycznych, mimo licznych często tragicznych burz dziejowych będą jednym ze środków ukazania starej prawdy wyrażonej przez Cypriana Kamila Norwida, że *przeszłość, jest to dziś, tylko cokolwiek dalej* (Norwid 1990, s. 20, przy. do wersu 9).

Szlak cysterski, podobnie jak inne szlaki tego typu (np. wikingów, architektury romańskiej, baroku, św. Jakuba), jest przeznaczony dla wszystkich. Mogą nim wędrować wierzący i niewierzący, tzn. ci, którzy na trasach peregrynacyjnych śladami cystersów szukają przeżyć religijnych, religijno-kulturalnych i kulturalnych. Wszyscy znajdą świat, w którym terażniejszość miesza się z przeszłością. Mogą „wejść do miejsc” umożliwiających znalezienie oblicza idei, która stała u podłoża powstania cystersów i innych zakonów typu benedyktyńskiego, tzn. idei opartej na hasle *ora et labora*. W zbliżonym rytmie życie trwało (w klasztorach skasowanych) i trwa (w nadal istniejących) tam od kilku stuleci, pobudzając do głębokiej refleksji nad przeszłością, jednocześnie ukazując odwieczną potrzebę równowagi między „duchem i ciałem”, co jest tak potrzebne w obecnym rozbieganym świecie.

Na podstawie wniosków wypracowane na spotkaniu w Krakowie w 1990 roku, na bazie wcześniejszych działań (od 1988 roku) w 1993 roku we Francji stworzono (Karta i Statut) „Chrte Européenne des Abbayes et Sites Cistercienses” (Peugniez 2001). Według zapisu w statucie Karty: [jej] *celem jest stworzenie więzi między opactwami cysterskimi a miejscowościami czy też właścicielami publicznymi lub prywatnymi dążącymi do prowadzenia działalności kulturalnej lub turystycznej (...), poza wszystkimi implikacjami religijnymi i politycznymi* (Peugniez 2001). Obecnie skupia ona ok. 150 opactw i siedzib cysterskich

dostępnych zwiedzającym i ciągle się poszerza. Od 2006 roku z Kartą współpracuje na zasadzie wymiany poglądów i doświadczeń Rada Koordynacyjna Szlaku Cysterskiego w Polsce. Wiele z doświadczeń wypracowanych podczas organizacji i promocji szlaku cysterskiego na ziemiach polskich zostało udostępnionych członkom Karty, ponieważ doświadczenia polskie pod wieloma względami stały się interesujące dla jej organizatorów. Jedynym opactwem pocysterskim, które przystąpiło obecnie (indywidualnie) do Karty jest klasztor w Bierzwniku na Pomorzu Zachodnim. Klasztory przystępujące do Karty posługują się jej logo, które mogą umieszczać na swych obiektach cysterskich i pocysterskich (ryc. 12). Niezależnie od logo w ramach Karty opracowano cykl różnych oznakowań, które turystów i pielgrzymów informują o charakterze danego (zwiedzanego) obiektu pocysterskiego, np. opactwo cystersów, cysterek, typy zabudowań gospodarczych, grangie, młyny, fontanny, pomniki, uprawy nawiązujące do tradycji cysterskich. Przygotowano też oznakowania informujące o miejscach duchowych czy socjalnych, m.in. o punktach sanitarnych (Czerwonego Krzyża), restauracjach, hotelach (zestawienie tych oznaczeń patrz Peugniez 2001 – skrzydełko książki).

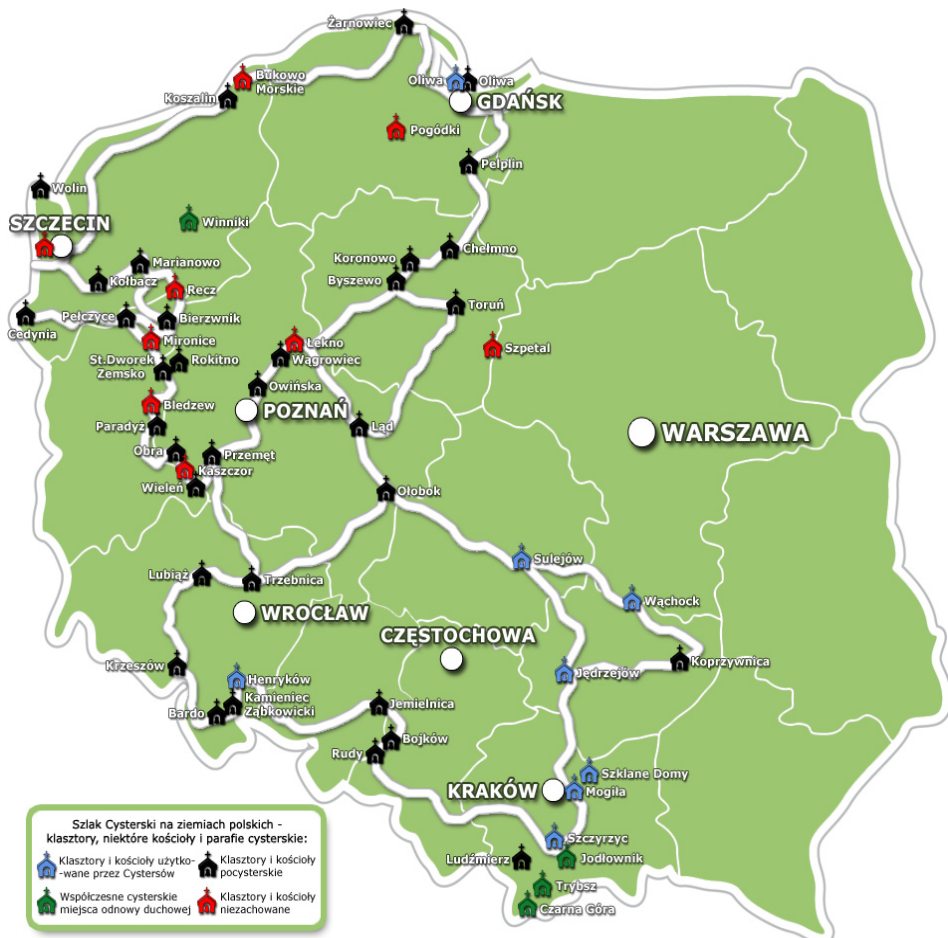
Ryc. 12. Logo „Charte européenne des Abbayes et Sites Cistercienses”

Niezależnie opracowaniem europejskiego szlaku cysterskiego zajęła się powołana w Strasburgu grupa robocza „Hinaures Itinéraires Culturels Européens”.

Zainteresowanie cystersami sprawiło, że w różnych punktach Europy rozwija się wiele inicjatyw, których celem jest integrowanie właścicieli obiektów cysterskich i pocysterskich do wykorzystania pielgrzymkowego i turystycznego.

Poza wymienionymi, mimo różnych początkowych trudności organizacyjnych (po utworzeniu szlaku w 1990 roku), najstarszy kontynuowany od 1990 roku rodowód ma szlak cysterski na ziemiach polskich. Jego wstępne założenia zostały opracowane w 1992 roku na zlecenie Fundacji Kultury (Europejskie szlaki kulturowe 1992), a następnie kontynuowane i prowadzone przez cystersologów skupionych w *Zespole do badań nad historią i kulturą cystersów w Polsce*, który od 1993 roku działa w Instytucie Historii UAM w Poznaniu. Animatorem utrzymania tej idei w Polsce był przede wszystkim zespół naukowców badających obiekt poklasztorny w Łeknie, do którego przyłączyły się następnie inne grupy badawcze i osoby zajmujące się promocją dorobku kulturowego „małych ojczyzn” w kraju. Do ścisłej współpracy włączyły się też tzw. Gminy Cysterskie. Należy on do najstarszych jego pętli w Europie. Innym przykładem integracji opactw cysterskich jest inicjatywa powstała w Niemczech, gdzie utworzono „Die Zisterzienser an Nord- und Ostsee”, czyli szlak drogami „Cystersów znad Morza Północnego i Bałtyku” (patrz m.in. Die Zisterzienser an Nord 2004). W ramach tego zespołu działają też przedstawiciele pętli polskich szlaku, z Pomorza Zachodniego, Wschodniego i częściowo Wielkopolski.

Odnosnie dziejów i działań kulturowych cystersów od średniowiecza do czasów współczesnych opracowano liczne publikacje naukowe i popularnonaukowe (Monasticon 1999 – tam obszerna literatura; patrz też Wyrwa 2000b, 2006; www.szlakcysterski.org). Agencje turystyczne wydają foldery i informatory zapraszające do zwiedzania obiektów cysterskich i pocysterskich (ryc. 18).

Ryc. 13. Szlak cysterski na ziemiach polskich – klasztory, niektóre kościoły i obecne parafie cysterskie, oprac. A.M. Wyrwa w konsultacji z Radą Koordynacyjną Szlaku, oprac. komputerowe Jakub Budzisz

Przebieg tras szlaku cysterskiego w Europie w podstawowych założeniach wykorzystuje powiązania filiacyjnie poszczególnych protoopactw (ryc. 2). Jedno z jego odgałęzień, oparte na powiązaniach filiacyjnych Morimundu i Clairvaux, przebiega od Portugalii przez Francję, kolebkę cystersów, Niemcy, Danię do Polski. Pętla szlaku polskiego obejmuje wszystkie klasztory (męskie i żeńskie), ich dawne i obecne przeoraty, kościoły parafialne, rezydencje oraz obiekty (gospodarcze, sakralne) leżące w dawnych włościach cysterskich.

Uwzględniając realia historyczne czasów powstania poszczególnych opactw na ziemiach polskich, w 1990 roku pierwotnie wytyczono cztery wielkie

pętłe w granicach po 1945 roku, odpowiadające dzielnicom historycznym, na których obszarze klasztory te powstały, tj. pętłę małopolską, śląską, wielkopolską i pomorską. W trakcie realizacji przedsięwzięcia, m.in. ze względu na nowy podział administracyjny w naszym kraju skutkujący zmienionym zakresem działań administracyjnych i finansowych poszczególnych województw pierwotny układ nieco zmodyfikowano. Głównymi punktami szlaku są dawne i działające współcześnie klasztory cysterskie. Każdy tworzony punkt centralny lokalnej pętli obejmującej wszystkie miejscowości i obiekty, które były związane z nim pierwotnie. Organizacja pętli zależy jednak od możliwości logistycznych i zainteresowania poszczególnych organizatorów kształtowania jej w mikro i makroskali. Uwzględniając obecne zmiany administracyjno-terytorialne oraz uwarunkowania historyczne, wydzielono wymienione poniżej pętłe szlaku cysterskiego na ziemiach polskich²:

1. Pętla małopolska z klasztorami i obiektami cysterskimi w: Szczyrzycu, Ludźmierzu, Mogile, Jędrzejowie, Koprzywnicy, Wąchocku i Sulejowie oraz współcześnie będące pod opieką cystersów kościoły w Jodłowniku (parafia cysterska), Trybszu (parafia cysterska), Czarnej Górze (parafia cysterska) i inne miejscowości, które wchodziły pierwotnie w skład dóbr poszczególnych klasztorów.
2. Pętla śląska z klasztorami i obiektami pierwotnie należącymi do cystersów w: Trzebnicy, Lubiążu, Krzeszowie, Kamieńcu Żąbkowickim, Henrykowie, Jemielnicy i Rudach; do tej pętli należy też dawny piękny, parafialny kościół cysterski w Bardo i inne.
3. Pętla wielkopolsko-lubuska z klasztorami i pierwotnymi obiektami cysterskimi w:
 - [pętla wielkopolska] Ołoboku, Łądzie, Łeknie, Wągrowcu, Owińskach, Przemęcie, Wieleniu Nadobrzańskim (Sanktuarium Maryjne) i Obrze; oraz dawny kościół parafialny cystersów w Tarnowie Pałuckim – najstarszy drewniany obiekt sakralny na ziemiach polskich, Panigródz – siedziba rodowa fundatora klasztoru w Łeknie i inne miejscowości należące pierwotnie do dóbr poszczególnych opactw,
 - [pętla lubuska] z klasztorami w Paradyżu, Zemsku, Bledzewie, pałacem opackim w Starym Dworku i dawnym kościołem cystersów bledzewskich (obecnie Sanktuarium Maryjne) w Rokitnie oraz miejscowościami należącymi w różnych okresach do tych opactw,

² W zestawieniu uwzględniamy tylko główne węzłowe punkty szlaku oparte na siedzibach opactw i najokazalszych kościołach należących pierwotnie do cystersów oraz współczesnych miejscach „odnowy duchowej”. W obrębie oddziaływania poszczególnych klasztorów tworzone są pełniejsze trasy lokalne i ponadlokalne obejmujące m.in. miejscowości, które pierwotnie należały do poszczególnych opactw, w tym wsie, tworzące dawne włości poszczególnych klasztorów (patrz m.in. cysterski szlak rowerowy).

4. Pętla pomorsko-kujawsko-chełmińska, która obejmuje Pomorze Zachodnie (PZ), Środkowe (PŚ) i Wschodnie (PW) oraz Kujawy (K) i ziemię chełmińską (ZC). Uwzględniając wspomniane podziały administracyjne i deklaracje woli niektórych właścicieli obiektów pocysterskich (Bukowo Morskie) wielka pętla dzieli się na:
- zachodniopomorską z klasztorami i kościołami cystersów i cysterek w: Mironicach, Bierzwniku, Reczu, Marianowie, Cedyni, Pełczycach, Kołbaczu, Szczecinie, Wolinie oraz Koszalinie, a także współczesne miejsce rekolekcyjne cystersów wąchockich w Winnikach oraz inne miejscowości, które pierwotnie w różny sposób były związane z poszczególnymi opactwami,
 - wschodniopomorsko-kujawsko-chełmińską; jej organizatorzy dla celów organizacyjno-promocyjnych przyjęli nazwę „Pomorski Szlak Cysterski”, w skład pętli wchodzi: Bukowo Morskie (PŚ), Żarnowiec (PW), Gdańsk-Oliwa (pierwotna siedziba opactwa – obecna katedra oliwska i siedziba współczesna – ul. Polanki), Pelplin oraz Koronowo (K), Byszewo i Chełmno (ZC), Toruń, Szpetal i inne miejscowości.

Kilka dawnych obiektów cysterskich, m.in. w wyniku kasat, zmieniło pierwotne przeznaczenie, kilka rozebrano (Bledzew), a inne uległy destrukcji (Łekno, Recz, Mironice, Bukowo Morskie i inne, częściowo Cedynia, Koszalin). Ślady po tych obiektach zachowały się w różnej formie do dziś, najczęściej tylko jako relikty archeologiczne. Na przykład w Łeknie po wieloletnich badaniach wykopaliskowych zdołano zrekonstruować z wielką precyzją przyziemie kościołów i klasztoru. Na miejscu tym w przyszłości planowany jest historyczny park kulturowy (obecnie nie ma jeszcze możliwości zwiedzania tego miejsca). Również na obiektach w Reczu, Mironicach i Pełczycach planowane są badania archeologiczno-architektoniczne. Na trasie szlaku znajdują się też obiekty, których lokalizacji nie ustalono dokładnie, ponieważ cystersi funkcjonowali tam bardzo krótko (m.in. Szpetal). Po kasatach w XVI i XIX wieku opactwa zamieniono na rezydencje świeckie lub magazyny, a wyposażenie kościołów i elementy wyposażenia wewnątrz klasztornych trafiły do miejscowych kościołów parafialnych, muzeów, archiwów i bibliotek. W każdym tym miejscu pielgrzym i turysta odnajdzie jednak ślady pozostawione przez cystersów. Niezależnie od stanu zachowania obiektów sakralnych i klasztornych na szczególną uwagę zasługuje środowisko naturalne ich usytuowania. Cystersi bowiem, w przeciwieństwie

do benedyktynów lokujących klasztory na wzgórzach, sytuowali opactwa na nizinach (w obniżeniach terenowych) nad różnymi akwenami wodnymi (jeziora, rzeki, stawy). Wiele tych obszarów przez wieki zostało intensywnie zurbanizowanych, istnieją jednak miejsca, które zachowały pierwotny wygląd. Do tego typu należy przede wszystkim lokalizacja klasztoru w Łeknie cechująca się niepowtarzalnymi warunkami naturalnymi, w bardzo wielkim stopniu zbliżonymi do pierwotnych. Urokliwie położone są obiekty w Bierzwniku, Żarnowcu, podkarpackim Szczyrzycu. Ze względu na architekturę wyróżniają się obiekty w Lubiążu, Krzeszowie, Henrykowie, Rudach, Trzebnicy, Łądzie, Owińskach, Paradyżu, Pelplinie, Gdańsku-Oliwie. Co prawda przedstawiona ocena ma charakter subiektywny, sądzę jednak, że podobne będą odczucia osób odwiedzających te miejsca.

Przebieg szlaku cysterskiego został zaprezentowany na wydanej przez Poczta Polska kartce pocztowej w 2007 roku (ryc. 13 i 19).

W realizacji szlaku cysterskiego na ziemiach polskich uczestniczą obecnie tzw. gminy cysterskie, tj. gminy na terytoriach których funkcjonowały w przeszłości lub obecnie opactwa cysterskie. Bezpośrednio w procesy tworzenia włączyły się też istniejące klasztory tego zakonu oraz osoby fizyczne i prawne zainteresowane dziejami i kulturą cystersów w Polsce. Prace koordynuje, opiniuje i wspiera merytorycznie powstała w 2003 roku Rada Koordynacyjna Szlaku Cysterskiego w Polsce działająca przy Prezesie Polskiej Kongregacji Cystersów (patrz www.szlakcysterski.org). Jej ideą jest kontynuacja wypracowywanych od 1990 roku założeń szlaku, przybliżenie dziejów i dorobku duchowego i materialnego oraz ochrony dziedzictwa kulturowego opactw na terenie Polski wraz z ukazaniem ich znaczenia dla rozwoju kulturowego danego regionu oraz historycznych związków z Europą Zachodnią. Podejmowane przez Radę kroki zmierzają w kierunku zintegrowania działań różnych stron zainteresowanych szeroko rozumianą promocją dziedzictwa cystersów w Polsce i w Europie (patrz m.in. Wyrwa 1993, s. 65-74; Wyrwa 1999; Wyrwa 2000, s. 41-51; Wyrwa 2004, s. 38-39; Wyrwa, Kucharski 1996; Światała, Dekański, Słyszewska 2005; Słyszewska, Dekański [bd]; Jurkiewicz 2006; Stolpiak 2007 i inne opracowania; www.szlakcysterski.org).

W czasie różnych działań związanych z organizacją szlaku, niezależnie od prac poszczególnych „gmin cysterskich”, na bazie pierwotnych powiązań filiacyjnych zostały nawiązywane liczne kontakty między tzw. gminami cysterskimi z Polski a ich odpowiednikami w Niemczech oraz innych krajach europejskich (np. Łekno-Wagrowiec z Altenbergiem pod Kolonią, Bierzwnik z Chorin, Pelplin z Doberan). W ramach Karty zainicjowano też współpracę z Cîteaux, Pontigny oraz z organizatorami wspomnianego szlaku „Cystersów znad

Morza Północnego i Bałtyku”. Na naszych ziemiach tworzone są regionalne i ponadregionalne stowarzyszenia szlaku cysterskiego. Ich celem jest organizacja i popularyzacja omawianej idei na własnym terytorium oraz działania związane z renowacją i konserwacją poszczególnych obiektów cysterskich i pocysterskich. Wśród licznych tego typu przedsięwzięć wymienić można m.in. powołane w marcu 2004 roku Stowarzyszenie Szlaku Cysterskiego z siedzibą w klasztorze pocysterskim w Wągrowcu. Stowarzyszenie ma kontynuować szerokie i pierwsze na tę skalę w Polsce działania organizacyjno-popularyzatorskie, prowadzone od 1995 roku w obrębie pętli łekneńsko-wągrowieckiej szlaku (tu też w 1998 roku zainaugurowano obchody 900 rocznicy powstania cystersów). W obrębie północno-wschodniej części pętli wielkopolskiej, otwarto w 2007 roku pierwszy w Polsce „Cysterski szlak rowerowy”, przebiegający na trasie Poznań – Owińska – Wągrowiec – Tarnowo Pałuckie – Łekno (ryc. 14).

Ryc. 14. Logo „cysterskiego szlaku rowerowego w Wielkopolsce

Podobne działania podejmuje Gmina w Bierzwniku, Starostwo Powiatowe w Słupcy, na którego terytorium leży Łąd, Starostwo Powiatowe w Starachowicach (Wąchock), czy w Tczewie (Pelplin). Bardzo są też zaangażowane gminy w Przemyśle, Wolsztynie, Jędrzejowie i Lubiążu (krótkie informacje patrz: www.szlakcysterski.org – tam w różnych portalach bogate wiadomości o działaniach poszczególnych gmin i instytucji). Intensywne działania związane z organizacją projektu turystycznego „Szlak cysterski na Dolnym Śląsku” prowadzi Agencja Artystyczna JEDYNKA. W różnych ośrodkach są organizowane cykliczne lub jednorazowe jarmarki czy festyny cysterskie (m.in. Łekno, Wągrowiec, Łąd, Pelplin, Bierzwnik, Krzeszów, Lubiąż, Rudy, Wąchock, Recz itd) (Słyszewska, Dekański [bm, bd]; Stolpiak 2007; Zawol 2006; Szlak cysterski na Dolnym Śląsku 2005; i inne opracowania). Wszystkie ośrodki realizują programy autonomicznie we współpracy z lokalnymi władzami administracyjnymi (gminy, starostwa, województwa, Rada Koordynacyjna Szlaku).

Od 2005 roku Rada Koordynacyjna Szlaku Cysterskiego we współpracy z władzami wojewódzkimi, powiatowymi i gminnymi, na terytorium których znajdują się różne ośrodki cysterskie i pocysterskie, organizuje co roku „Forum Gmin Cysterskich oraz właścicieli obiektów cysterskich i pocysterskich”, których celem jest m.in. popularyzacja idei szlaku, integracja działań i wymiana poglądów na temat organizacji szlaku na ziemiach polskich. Dotychczas odbyły się spotkania w Bierzwniku (I - 2005), Henrykowie (II – 2006), Paradyżu (III – 2007) i Pelplinie (IV – 2008). Dodać też należy, że od 2006 roku Szlak cysterski w Polsce został objęty patronatem przez Polski Komitet Narodowy ICOMOS (International Council on Monuments and Sites).

Bardzo ważnym wydarzeniem dla prężniejszego funkcjonowania szlaku było powołanie w 2007 roku „Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Gmin Cysterskich”, którego celem jest *wspieranie idei samorządów terytorialnych oraz obrona wspólnych interesów w zakresie ochrony dziedzictwa cysterskiego*. Tymczasową siedzibą stowarzyszenia jest Bierzwnik (www.szlakcysterski.org/aktualności)

Europejskie logo szlaku cysterskiego zaproponowane przez Radę Europy przedstawia symbol Rady Europy w prostokącie, a w jego wnętrzu schemat idealnego klasztoru cysterskiego. Nad symbolem napis *Itineraries Cisterciensis*, a pod nim *Conseil de l'Europe* (ryc. 15A). Natomiast logo szlaku cysterskiego w Polsce, opracowane przez Fundację Kultury, przedstawia idealizowany fragment wschodniej części kościoła, który wyglądem jest zbliżony maswerkowego okna; znak ten znajdował się w obrębie napisu *Szlak cystersów w Polsce* (ryc. 15 B). Ze względu na niepoprawność tej formy Rada Koordynacyjna przyjęła nazwę *Szlak cysterski w Polsce* (ryc. 16). Taka forma jest obecnie obowiązująca. Rada Koordynacyjna ma też prawo do udostępniania logo szlaku.

Ryc. 15. Loga: europejskie (A), polskie (B) szlaków cysterskich

Ryc. 16. Oficjalne logo szlaku cysterskiego w Polsce

Forma oznakowania szlaku (zobrazowanego jak rycinie 16), powinna się znaleźć na wszystkich tablicach informacyjnych i publikacjach związanych ze szlakiem. Ponieważ różne pętle tworzą lokalne loga, należy przyjąć zasadę, że logo lokalne może być tylko uzupełniające. Nadrzędne w stosunku do nich jest zawsze logo ogólnopolskie!

C. PROPOZYCJE FORM PREZENTACJI DOROBKU KULTUROWEGO CYSTERSÓW I PROMOCJI SZLAKU CYSTERSKIEGO

Nie ulega wątpliwości, że obiekty pocysterskie (kościół, klasztor, zabudowania gospodarcze w granicach itp.) powinny podlegać promocji i bardzo rozbudowanej informacji turystycznej na całej polskiej pętli szlaku cysterskiego. Pod oficjalnym logo szlaku dla poszczególnych pętli można stosować nazwę pętli, np. pętla małopolska, pętla śląska itd.

Zasadniczym pierwszorzędnym zadaniem stojącym przed tzw. gminami cysterskimi, które jak dotychczas są jedynymi ośrodkami organizującymi szlak cysterski jest oznakowanie szlaku ujednoliconymi tablicami informacyjnymi, po zaakceptowaniu przez służby drogowe; zgodnie z rozporządzeniem Ministerstwa Infrastruktury oraz Spraw Wewnętrznych i Administracji z 13 lipca 2002 roku (Dz. U. nr 170, poz. 1393 z 2002).

Kolejnym ważnym przedsięwzięciem są działania związane z wydaniem różnego rodzaju publikacji na temat pętli ogólnopolskiej oraz pętli regionalnych szlaku. Ich wynikiem muszą być zróżnicowane objętościowo i merytorycznie publikacje prezentujące dzieje i kulturę poszczególnych opactw. Opracowania te powinny być realizowane (co następuje w niektórych ośrodkach) w kilku podstawowych seriach:

- 1) mapy turystyczne i topograficzne (pętli ogólnopolskiej, regionalnych i lokalnych przy danych klasztorach),
- 2) przewodniki turystyczne o zasięgu ogólnopolskim, makroregionalnym (np. Jurkiewicz 2006) i lokalnym,
- 3) foldery oraz widokówki pojedyncze i w zestawach (do 15 szt.),
- 4) popularnonaukowe opracowania historyczne (ok. 2 ark. wyd. tekst, zdjęcia, plany),
- 5) naukowe monografie opactw (do ok. 15 ark. wyd.).

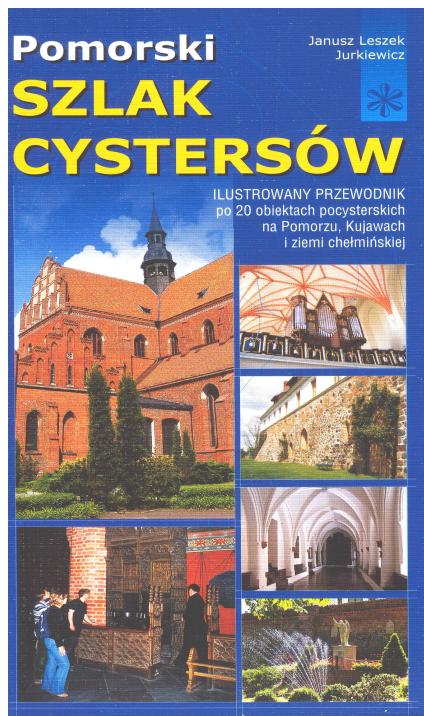
Wzorem organizatorów szlaku na terenie Niemiec, dla wiernych podróżujących śladami cystersów po Polsce i odwiedzających sanktuaria i opactwa obecne, powinien być przygotowany brewiarz nawiązujący do duchowości cysterskiej. Podróżowanie bowiem szlakiem cysterskim ma dwa podstawowe wymiary kulturowy i religijny.

W miarę możliwości, jest wskazane wydawanie nie tylko serii, ale także plakatów, starych rycin, sztychów związanych z dziejami danego klasztoru oraz różnego typu gadżetów nawiązujących do tradycji miejsca.

Poszczególne serie wydawnicze i mapy powinny być oznakowane w

jednolity sposób dla całej Polski wspólnym znakiem graficznym, który został opracowany przez Fundację Kultury i unacześniony przez Radę Koordynacyjną Szlaku (ryc. 16). Każda seria musi się charakteryzować zbliżoną szatą graficzną, układem czy formatem (!)

Wiele wymienionych wydawnictw ukazało się drukiem. Zostały przygotowane i opublikowane przez gminy cysterskie, powiaty, województwa czy organizacje turystyczne. Ostatnio, niezależnie od map prezentujących lokalne pętle szlaku, ukazały się dwie mapy szlaku cysterskiego. Jedna została wydana przez czasopismo „Miejsca Święte” (2004 - wkładka), a druga przez opactwo cysterskie w Mogile (2007).

Ryc. 17. Przewodnik po pomorskiej pętli szlaku cysterskiego (Jurkiewicz 2006)

Ryc. 18. Przykłady folderów wydawanych dla różnych obiektów szlaku cysterskiego

Takie założenia pozwolą na stworzenie biblioteczki opactw cysterskich w Polsce i informacji turystycznej dotyczącej szlaku cysterskiego. Zróżnicowanie merytoryczne i objętościowe poszczególnych publikacji, umożliwi większą popularyzację dorobku kulturowego cystersów na naszych ziemiach. Oprócz wydawnictw w języku polskim, należy przygotować tłumaczenia folderów, komentarze do map i opracowań popularnonaukowych w języku angielskim i niemieckim. Seria powinna być koordynowana przez zespół redakcyjny składający się z cystersologów i krajoznawców.

Staraniem Andrzeja Wieczorka prezesa Wągrowieckiego Stowarzyszenia Szlaku Cysterskiego, przy współudziale A.M. Wyrwy, w 2007 roku Poczta Polska podjęła trud wydania kart pocztowych promujących szlak cysterski (ryc. 19). Seria jest przewidziana na kolejne lata, w których mają się ukazywać kartki prezentujące poszczególne opactwa.

Ryc. 19. Pierwsza seria pocztówek wydanych w 2007 roku przez Poczczę Polską promujących szlak cysterski

Niezależnie od innych form promocji, nawiązując do średniowiecznej tradycji związanej z pielgrzymkami, proponuje się też przygotowanie dla wszystkich turystów i pielgrzymów jednolitego znaczka „pielgrzymiego”, będącego świadectwem ich bytności w poszczególnych opactwach. Dobrze, aby poszczególne ośrodki cysterskie przygotowały pieczęcie będące pamiątką i potwierdzeniem pobytu w danym klasztorze.

Wszystkich organizatorów szlaku należy też uczulić na stworzenie pełnego zaplecza sanitarnego oraz turystycznego (kioski z pamiątkami i artykułami spożywczymi, restauracje, miejsca na odpoczynek, konsumpcję itd.). Szczególne znaczenie ma węzeł sanitarny, który powinien nawiązywać do standardów

europejskich. Generalnie, organizacja poszczególnych miejsc „przystankowych” na szlaku powinna mieć wymiar wieloaspektowy, nawiązujący do najlepszych wzorców.

Mam nadzieję, że forma prezentacji naszego dorobku kulturowego przez pryzmat dziejów zakonu cystersów będzie ważnym elementem ruchu turystycznego w wymiarze kulturowym i religijnym (w tym turystyki alternatywnej), przyczyniając się do integracji kulturowej całego europejskiego kręgu kulturowego.

Prof. zw. dr hab. Andrzej M. Wyrwa
 Instytut Historii UAM w Poznaniu
 i WWSTiZ w Poznaniu
 e-mail: lekno@amu.edu.pl

SUMMARY

„JOURNEYS” OF THE CISTERCIAN MONKS AND THE IDEA BEHIND, ORGANIZATION AND PROMOTION OF CISTERCIAN ROUTES IN POLAND

In this article founded on the grounds of standard documents and various source notations we present deliberations on the topic of the journeys by Cistercian monks during the medieval period and we raise the issue of the idea behind, the promotion and organization of Cistercian routes in Europe and Poland.

In 1990 the Council of European undertook a decision to create a tourist path based upon „the foot steps of the Cistercian monks” under the auspices of the international programme „European Cultural Routes”. This idea quickly spread in various European countries, becoming like many similar routes (e.g. the Viking routes, the Roman architectural routes, the baroque routes and the routes of St. Jacob), an element in learning our European cultural identity. These routes may be followed by believers and nonbelievers alike, i.e. those that follow the routes of the Cistercian monks looking for religious, religio-cultural and cultural experiences. Everyone is certain to find there a world where the present and the past intermingle. People can „enter places” where they can come face to face with the philosophy which became foundation for the formation of the Cistercian and other religious Orders (e.g. the Benedictine Order). Their philosophy, based upon the motto „ora et labora”, which way of life for several centuries still existed (in the closed monasteries) and still exists (in the still existent monasteries) to this day within various Orders, building a deep reflection to the past revealing an eternal and on-going need for a balance between „spirit and body” which in today’s busy and hectic times are just as relevant.

RM

BIBLIOGRAFIA

1. Banasiak D. (2007): *Cystersi polarnego dnia i polarnej nocy*, [w:] *Ingenio et Humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich*. Red. A.M. Wyrwa; Poznań, s. 457-464.
2. Canivez J.M. (1933-1941): *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1768*. Louvain, t. 1-8.
3. *Charte Européenne des Abbayes et Sites Cistercienses*, Editions Gaud, Clairvaux [b. d. w], s. 3-4 i nn. [biuletyn Karty]
4. *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, (2004): red. A.M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek. Poznań (passim).
5. *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*.(2000): Materiały z konferencji naukowej odbytej w klasztorze oo. Cystersów w Krakowie Mogile z okazji 900 rocznicy powstania Zakonu Ojców Cystersów. Red. A.M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań
6. *Cystersi leknieńscy w krajobrazie kulturowym ziem polskich*, (2004): Red. A.M. Wyrwa. Lekno.
7. Dobosz J., Wyrwa A.M. (1999): *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu*. [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*. Red. A.M. Wyrwa J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań, t. I, s. 189-212
8. *Documents Primitifs* (1989): *Cîteaux. Documents Primitifs. Texte latin et traduction Francais, Intraduction et Bibliographie F. de Place, traduction G. Ghislain & J.-Ch. Christophe, Cîteaux. Commentarii Cistercienses*
9. Elm K. (2002): *Die beteiligung der Zisterzienser an der Christianisierung des Baltikums; Altenberger Blätter* 17, s. 40-53
10. EP (Exordium Parvum) (1989): *Regina Mundi. Biuletyn Informacyjny Polskiej Kongregacji Cystersów, Mogiła*, z. 2, s. 19-34 - tłum. W. Zarosły
11. *Europejskie szlaki kulturowe* (1992): *Szlak Cystersów w Polsce*, opracowanie na zlecenie Fundacji Kultury, autorzy opracowania: H. Bober Malinowska, O. Chmielewski, K. Janicka, konsultacja monastyczna A. Jackowski, Warszawa (mała poligrafia)
12. Flaga J. (1986): *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII wieku*. Lublin
13. Flaga J. (1987): *Działalność duszpasterska cystersów na ziemiach Rzeczypospolitej w trzeciej ćwierci XVIII w. na tle działalności innych zakonów mniszych*, [w:] *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*. Red. J. Strzelczyk; Poznań, s. 499-513.
14. Gach P.P. (1999): *Cystersi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1772-1914, Monasticon Cisterciense Poloniae. T.I.* Red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek; Poznań, s. 74-93.
15. Galar A. (2005): *Podróże opatów z ziem polskich na Kapitułę Generalną do Cîteaux do końca XIII wieku*, [w:] *Historia Monastica I. Colloquia mediaevalia Pragensis* 3, Praha, s. 239-254.
16. Gröger H. (1978): *Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserkloster 1227-1977; Köln-Wien*.
17. Guzik R. (2007): *Cysterskie domy rekolekcyjne opactwa wąchockiego–Marcinków i Winniki*, [w:] *Ingenio et Humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich*. Red. A.M. Wyrwa; Poznań, s. 145-167.
18. Holzherr G. (1988): *Reguła benedyktyńska w życiu chrześcijańskim. Komentarz do reguły św. Benedykta*. Tyniec.

19. Janauschek L. (1877): *Originum Cisterciensium*, T.1. Vindobonae.
20. Jurkiewicz J.L. (2006): *Pomorski szlak cystersów. Ilustrowany przewodnik po 20 obiektach pocysterskich na Pomorzu, Kujawach i ziemi chełmińskiej*. Gdynia.
21. Kaczmarek K. (1999): *Szkoły i studia w polskich klasztorach cysterskich*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*. Poznań, T. I, s. 172-188.
22. Kaczmarek K. (2002): *Studia uniwersyteckie cystersów z ziem polskich w okresie średniowiecza*. Poznań.
23. Kanior M. (2002): *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego. Średniowiecze*. Kraków.
24. Kinder T.N. (1997): *L'Europe Cistercienne*. Traduit de l'anglais par Divina Cato. Zodiaque.
25. Kinder T.N. (1998): *L'Europe Cistercienne. Histoire et architecture*, Zodiaque
26. Kłoczowski J. (1972): *Prowincja polska cystersów w świetle uchwał kapituł generalnych tego zakonu z XV wieku*, [w:] *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*. Warszawa, s. 179-198.
27. Kostrzański H. (1991): *Dziedzictwo białych mnichów*. Szczyrzyc.
28. Kujawa-Pawelczyk J. (1995): *Próba rekonstrukcji flory opactwa cystersów w Bierzwniku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe cystersów na Pomorzu*. Red. K. Kalita-Skwirzyńska, M. Lenczewska. Szczecin, s. 149-153.
29. Lanczewski J. (2003): *Życie monastyczne i zakonne*. Mały słownik. Warszawa.
30. Lekai L.M. (1989): *The Cistercians. Ideal and Reality*. Ohio.
31. *Les itinéraires* (1990): *Les itinéraires Cisterciense*. De la mise en œuvre d'un type d'itinérance culturelle, Condeil de l'Europe ICE (90) 10. Strasbourg.
32. Leszczyński H. (1981): *Dzieje cystersów*, [w:] *Zakony benedyktyńskie w Polsce*. Krótka historia. Tyniec, s. 79-102.
33. Litak S. (2006): *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*. Lublin.
34. Łuzyniecka E. (2002): *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*. Wrocław.
35. Manteuffel T. (1953): *Ewolucja poglądów gospodarczych cystersów do połowy XIII wieku w świetle uchwał Kapituły Generalnej*. *Przegląd Historyczny*, T. 43, s. 492-505.
36. Manteuffel T. (1955): *Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII wieku*. Warszawa.
37. Matwiejuk K. (2004): *Uczestnictwo średniowiecznych konwersów cysterskich w celebracji Eucharystii*. *Liturgia Sacra*, 10 nr 2, s. 295-302.
38. Meér van der F. (1965): *Atlas de la' Ordre Cistercien*. Paris.
39. *Miejsca Święte* (2004): *Szlak Cysterski, Miejsca Święte*, nr 8(92)2004, passim.
40. *Monasticon Cisterciense Poloniae* (1999): Red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań, T. 1-2.
41. Norwid C. (1990): *Vade-Mecum*, oprac. J. Fert, Wrocław, s. 20, przy. do wersu 9.
42. Pawłowska B. (2007): *Urbs sacra. Pielgrzymki i podróże do Rzymu w starożytności chrześcijańskiej (IV – VII w.)*. Kraków.
43. Peugniez B. (2001): *Routier Cistercien. Abbayes et Sites*. France–Belgique–Luxemburg – Suisse. Editions Gaud. Moiseny.
44. Pfister P. (1998): *Klosterführer aller Zisterzienserklöster im deutschsprachigen Raum*. Straßburg.
45. Przybył M. (2004): *Drogi „Szarych mnichów”*. *Przyczynek do badań nad podróżami i kontaktami handlowymi cystersów łekneńsko-wągrowieckich w średniowieczu*, [w:] *Cystersi łekneńscy w krajobrazie kulturowym ziem polskich*. Red. A.M. Wyrwa, Łekno, s. 55-68.

46. Powierski J. (2000): Aspekty terytorialne cysterskiej misji w Prusach, [w:] Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej. Red. A.M. Wyrwa, J. Dobosz; Poznań, s. 251-270.
47. Rogoziński K. (1999): Cysterskim szlakiem, [w:] Nie tylko Beatrycze. Niebieska i ziemska misja cystersów na kresach zachodnich. Red. S. Sterna-Wachowiak. Poznań, s. 240-252.
48. Romanò C. (1999): Opactwa i klasztory Europy. Ilustrowany przewodnik po 480 zgromadzeniach benedyktyńskich. Warszawa.
49. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury oraz Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 13 lipca 2002 roku (Dz. U. nr 170, poz. 1393).
50. Słyszewska A., Dekański D. [bm, bd]: Szlak cysterski Pomorza Wschodniego. Żarnowiec, Gdańsk-Oliwa, Pelplin, Byszewo, Koronowo. Pelplin.
51. Staniszewski S. (2001): Trzynastowieczne napady mongolskie na klasztory cysterskie Małopolski i Śląska w świetle uchwał kapituły generalnej zakonu cystersów. *Nasza Przeszłość* 96, s. 493-514.
52. Stolpiak B. (2007): Bierzwnik na cysterskim szlaku, [w:] *Ingenio et Humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich*. Red. A.M. Wyrwa. Poznań, s. 465-474.
53. Strzelczyk J. (1997): *Apostołowie Europy*. Warszawa.
54. Strzelczyk J. (2007): „Pielgrzymka nie zna granic”. Pielgrzymki w Europie średniowiecznej, [w:] *Mniisi i pielgrzymi w średniowieczu. Łąd na szlakach kulturowych Europy*. Red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński. Poznań, s. 31-40.
55. Szal cysterski na Dolnym Śląsku. Przewodnik – Informator 2005. Wrocław.
56. Świtłała B., Dekański D.A., Słyszewska A. (2005): Cystersi na Pomorzu Wschodnim. Wśród ciszy, modlitwy i przestrzeni sztuki. Ząbki.
57. Williams D.H. (1990): *Atlas of cistercianlands in Wales*. Cardiff.
58. Witkowska A. (1974): Z zagadnień „peregrinationis religiosae” w średniowiecznej Europie. *Roczniki Humanistyczne*, t. 22, z. 2, s. 33-46.
59. Witkowska A. (1995): *Peregrinatio religioza w średniowiecznej Europie*, [w:] *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*. Warszawa, s. 9-16.
60. Wolnik F. (2002): *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*. Opole.
61. Wyrwa A.M. (1990): Cystersi. Geneza, duchowość, organizacja życia w zakonie (do XV wieku) i początki fundacji na ziemiach polskich, [w:] *Cystersi w Polsce w 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*. Red. D. Olszewski. Kielce, s. 11-39.
62. Wyrwa A.M. (1992): Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie zachodniej i na ziemiach polskich, [w:] *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*. Red. J. Strzelczyk. Poznań, s. 25-54.
63. Wyrwa A.M. (1993): Szlak cysterski w Wielkopolsce. *Kronika Wielkopolski*, 62, nr 3 Poznań, s. 65-74.
64. Wyrwa A.M.(1995): *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej*. Łekno, Łąd, Obra. Poznań
65. Wyrwa A.M. (1998 a): *Zakon cystersów i jego powstanie w świetle Exordium Parvum oraz dyskusja nad pierwszym klasztorom tego zakonu na ziemiach polskich*. *Ziemia Wągrowiecka* 2, s. 9-18.
66. Wyrwa A.M. (1998 b): *Powstanie zakonu cystersów w świetle Exordium Parvum i pierwszy klasztor tego zakonu na ziemiach polskich*. *Nasza Przeszłość* 90, s. 3-34.
67. Wyrwa A.M. (1999 a): *Powstanie zakonu cystersów i jego rozwój na ziemiach polskich w średniowieczu*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*. Red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań; T. I, s. 27-54.

68. Wyrwa A.M. (1999 b): Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury; Poznań.
69. Wyrwa A.M. (2000 a): Ogólne założenia promocji szlaku cysterskiego w Polsce. Ziemia Wągrowiecka 1(9), s. 41-51
70. Wyrwa A.M. (2000 b): Stan i potrzeby badań archeologiczno-architektonicznych klasztorów cysterskich (linia męska i żeńska) w Polsce. Archaeologia Historica Polona 10, s. 19-62.
71. Wyrwa A.M. (2000): „Klasztory kolońskie” z linii altenberskiej w Wielkopolsce, [w:] Nihil Superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej. Red. J. Strzelczyk, J. Dobosz. Poznań, s. 521-543.
72. Wyrwa A.M. (2002): Biskup Chrystian i jego próba fundacji klasztoru cysterskiego w Prusach, [w:] Pelplin–725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu. Pelplin, s. 303-330.
73. Wyrwa A.M. (2004): W kuchni i przy stole „szarych mnichów”, czyli o wyżywieniu cystersów w świetle źródeł normatywnych zakonu oraz wybranych źródeł pisanych, archeologicznych i przyrodniczych. Archaeologia Historica Polona 14, s. 51-113.
74. Wyrwa A.M. (2006): O potrzebie dalszych kompleksowych badań archeologiczno-architektonicznych i historycznych klasztorów cysterskich w Polsce. Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski 3. Poznań, s. 70-95.
75. Wyrwa, A.M. (2005 a): Tożsamość kulturowa Europy w świetle organizacji wewnętrznej i powiązań filiacyjnych w zakonie cystersów w średniowieczu. Nasza Przeszość 103, s. 225-246.
76. Wyrwa A.M. (2005 b): Kto i jak długo budował klasztory w średniowieczu. Od mitu do rzeczywistości w świetle działalności budowlanej Cystersów. Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 7, s. 105-124.
77. Wyrwa A.M. (2007 a): „*Ad limina apostolorum*”. Patron pielgrzymów–św. Jakub Starszy, apostoł i pielgrzymki do „jego grobu” w Santiago de Compostela. Szkice do problemu. Studia Periegetica, t. 1, s. 7-32.
78. Wyrwa A.M. (2007 b): Święty Jakub Apostoł i ślady pielgrzymowania pątników z ziem polskich do jego „grobu” w Santiago de Compostela, [w:] Mnisi i pielgrzymi w średniowieczu. Łąd na szlakach kulturowych Europy. Red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński. Poznań, s. 61-102.
79. Wyrwa A.M. (2007 c): Polska Kongregacja Cystersów i jej opaci prezesi, [w:] Ingenio et Humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich. Red. A.M. Wyrwa. Poznań, s. 71-112.
80. Wyrwa A.M., Kucharski B. (1996): Szlak cysterski w Wielkopolsce. Poznań.
81. Wyrwa A.M., Miłosz E. (2006): Pochówek w prezbiterium kościoła cysterskiego w Łeknie (grób Ł3/30/86). Grób opata?. Studia i materiały do dziejów Pałuk. Red. A.M. Wyrwa. Warszawa, t. 6, s. 207-225.
82. Zawol Z. (2006): Festyny Archeologiczne „Na Zbylutowym Grodzie” w Łeknie. Studia i materiały do dziejów Pałuk. Red. A.M. Wyrwa, Warszawa, s. 295-302.
83. Die Zisterzienser. Geschichte und Architektur (1998): Fotos von H. Gaud, text von J.-F. Leroux-Dhuys. Paris.
84. Die Zisterzienser an Nord- und Ostsee”(2004): Aurich.

strony internetowe (oficjalna strona szlaku):
www.szlakcysterski.org
i inne.